

Vaqif Sultanlı

**AZƏRBAYCAN
MÜHACİRƏT
ƏDƏBİYYATI**

1998
978

115
S-92

VAQİF SULTANLI

67154

AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATI

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi elmi-metodik şurası "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı" bölməsinin 11.11.1998-ci il tarixli 02 sayılı protokolu ilə təsdiq edilmişdir

Azərbaycan Respublikası
Mədəniyyət Nazirliyi
Dövlət Mədəniyyət və Sənət Mərkəzi

65471

**BAKI
ŞİRVANNOŞA
1998**

115
S-92

Ш 5 (2 = Аз)
ŞİRVANNƏŞR 23 (70), 1998.

NAŞİR

Qeşəm İSABƏYLİ

Elmi redaktoru:

Qulamrza Səbri TƏBRİZİ
Böyük Britaniyanın Edinburq
Universitetinin professoru

Ön sözün müəllifi:

Kamil Vəli NƏRİMANOĞLU
Filologiya elmləri doktoru, professor

Vəsaitə M. Ə. Rəsulzadə adına BDU-nun Müasir Azərbaycan
ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor
Cəlal Abdullayev və Nizami adına Ədəbiyyat Institutunun direktor
müavini, filologiya elmləri doktoru **Məhərrəm Qasımlı** rəy vermişlər.

**Sultanlı V. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı,
Bakı, Şirvanəşr, 1998. 160 s.**

Vəsaitdə Azərbaycan mühacirətinin yaratmış olduğu zən-
gin ədəbi - bədii irs araşdırılır.

83. 3. Az (2)

S _____ - sifariş

054

© Vaqif Sultanlı, 1998.

Ünvan: Bakı - 370021, Badamdar şosesi 77.
Tel.: 92-92-27, 92-93-72.

AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATINA YENİ BAXIŞ

Mühacirət anlayışı millətin, dövlətin siyasi durumu ilə bağlıdır. Tarixi tale Vətəmindən didərgin düşmüş, başqa ölkələrdə yaşamağa məcbur olmuş insanlara fərqli fikir, düşüncə, hissiyyat verir. Hər günü, hər anı Vətəninin varlığı, dərdi, problemləri ilə bağlı olan vətən övladı xaricdə yaşamağa məcbur olsa da, mənəviyyatca, ruhca öz Vətəni ilə bağlı olur.

Yaradıcı insanların, aydınların mühacirəti başqa biçimli sənət yaradır.

Zaman-zaman mühacirət ədəbiyyatı yad, özgə sayılsa da, tarix vahid mənəviyyatın tərkib hissəsi kimi ona bəraət verir və gec-tez mühacirət ədəbiyyatı vahid ədəbiyyatın tərkib hissəsi kimi öz haqqını alır.

Filologiya elmləri doktoru, professor Vaqif Sultanlının sizə təqdim olunan bu kitabı Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatına həsr olunmuş dəyərli əsər kimi araya-ərsəyə gəlmişdir.

Azərbaycan milli azadlıq hərəkatı mühacirət ədəbiyyatına yeni baxış, yeni mənəvi dəyərlər yaratdı. Sovet rejimi ilə bağlı olaraq reallaşan mühacirətin ayrı-ayrı nümayəndələrinin irsinin ortaya çıxarılması, yeni ictimai-siyasi kontekstdə araşdırılıb öyrənilməsi günün vacib tələbi kimi ortaya çıxdı.

Elə o illərdə Bəxtiyar Vahabzadənin, Anarın, Şirməmməd Hüseynovun, Mövsüm Əliyevin, Ramiz Abutalıbovun, Hacı Hacıyevin, Hamlet Qocayevin imzası ilə yanaşı cavan bir imza da özünü göstərməyə başladı. Vaqif Sultanlı imzası ədəbiyyatımızın coğrafi sərhəddini aşib keçən, hüddud tanımayan söz sərvətimizin, yaddaşımızın yeni-yeni üfüqlərini açan imzalardan birinə çevrildi.

Türkiyə, İran, Avropa və Amerika mühacirəti, həmin mühacirətin məhsulu olan ədəbiyyat eyni dəyərli, eyni keyfiyyətli deyildir. Bu ədəbiyyatın toplanması ilə yanaşı, onun nəzəri təhlilinin verilməsi, öyrənilməsi yeni bir problem kimi reallaşdı.

Vaqif Sultanlının dövrü mətbuatdan başlayan maraq dairəsi ilk növbədə onun vətəndaşlıq mövqeyini müəyyənləşdirdi. Getdikcə araşdırmalar dərinləşdi, kitablara, monoqrafiyalara çevrildi. Bakı Dövlət Universitetində mühacirət ədəbiyyatı da proqramlara daxil edildi və onun tədrisinə başlanıldı.

Azərbaycanın müstəqillik yoluna qədəm qoyması araşdırmaların metodoloji istiqamətini yenilədi, köhnə baxışlar sıradan çıxmağa başladı və yeni nəzəri konsepsiyalar, əməli fəaliyyətlər gerçəkləşdi.

Vaqif Sultanlının indi sizə təqdim olunan kitabı Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının öyrənilməsində yeni baxış kimi diqqəti cəlb edir. Bu yeni baxışı şərtləndirən ən mühüm amil çağdaş ədəbiyyatın vahid proses kimi öyrənilməsi və mühacirət ədəbiyyatının onun tərkib hissəsi olması fikridir. Bu bütöv yanaşma yalnız tarixi-mənəvi yaddaş üçün deyil, həm də gələcək araşdırmalar üçün zəruridir. Nəzərə alsaq ki, bütövlükdə türk dünyası mühacirət ədəbiyyatı mövcuddur və həmin mühacirət əsasən əski sovet rejimi ilə bağlıdır, bu mənzərə bizim üçün daha geniş miqyasda canlanar.

Bu yaxınlarda Ankarada özbək türklərinin böyük mühacir alimi, ədibi Baymirzə Haytın əsərləri çap olundu. Eyni zamanda Baymirzə Hayt haqqında yazılmış və əski SSRİ-də çap olunmuş min səhifədən artıq tənqid, təhqir, iftira da çap olundu.

Bu mənzərə yalnız Baymirzə Hayt yaradıcılığını, şəxsiyyətini deyil, sovet ideologiyasının iç üzünü, mahiyyətini, sovet ədəbiyyatı adlanan ədəbiyyatın astar üzünü də açıb göstərdi. Eyni vəziyyət Azərbaycanda Ə. Cavada, Ə. Hüseynzadəyə, Ə. Ağaoğluna, A. İldırım, Ə. Cəfəroğluna qarşı olmuşdur.

Biz sovet rejimi dövründə yaranmış ədəbiyyatı inkar etmirik. Həmin ədəbiyyatı yaradan və yaşadanların faciəsinin yeni nəslə anadılmasını istəyirik. Bu ədəbiyyata qarşı tətbiq olunan ideoloji zorun və təzyiğin açılmasına çalışırıq. Və bu ədəbiyyatın xaricdə

yaşayan mühacirət qolunun dərinədən öyrənilməsini zəruri hesab edirik.

M. Ə. Rəsulzadə yaradıcılığı olmadan çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatını, taleyüklü ictimai-siyasi hadisələri anlayıb dərk etmək mümkün deyil. Ə. Hüseynzadənin əsərlərini incəliyi ilə öyrənmədən Azərbaycan mənaiviyyatını anlamaq qeyri-mümkündür. Eyni sözləri A. Ağaoğlu, Ə. Cəfəroğlu, M. Məmmədzadə, Ümmülbanu, A. İldırım, K. Yaycı haqqında da demək olar.

Bu məsələlərin ideoloji, tarixi, siyasi, mənəvi motivlərini dərinədən dərk edən Vaqif Sultanlı yalnız təsvir etməmiş, eyni zamanda təhlil etmiş, çoxsahəli araşdırma aparmışdır.

Kitabda mühacirət ədəbiyyatının mərhələləri, poeziya, dramaturgiya və nəsr, tənqid, ədəbiyyatşünaslıq və publisistika tipik örnekləri ilə təhlil edilmişdir.

Vaqif Sultanlının "Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı" əsəri monoqrafik səciyyəli dərs kitabıdır.

Bu kitab yalnız tələbə və aspirantlar üçün deyil, Quzeyli-Güneyli bütöv Azərbaycanın aydınları üçün qiymətli elmi qaynaq kimi dəyərlidir.

Gənc, istedadlı və zəhmətsevər alimə bu istiqamətli araşdırmalarda yeni-yeni uğurlar diləyirik.

Kamil Vəli NƏRİMANOĞLU,
Filologiya elmləri doktoru, professor.

BİR NEÇƏ SÖZ

Azərbaycanın istiqlaliyyət əldə etməsi ilə keçmişimizi yenidən, milli məfkurə işığında saf-çürük etmək, ədəbiyyatımızın bilərəkdən unudurulmuş şəxsiyyətlərinin yaradıcılıq yolunu araşdırmaq, başqa sözlə mənəvi-mədəni həyatımızın qaranlıq səhifələrinə çırağ tutmaq ədəbiyyatşünaslığın başlıca vəzifələrindən birinə çevrilmişdir. Məhz son illərin səmərəli tədqiqatları sayəsində bir çox adların, imzaların üzərindən imperiyanın vurduğu yasaq damğaları götürülmüş, tarixi həqiqətlərin bərpa olunması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı (**Mühacirət** – ərəb mənşəli söz olub bir yerdən başqa yərə köçmək anlamını ifadə edir. Rus və Avropa dillərində işlənən *эмиграция* / **emigrare** kəlməsi də eyni mənanı verir. Mühacirət ədəbiyyatı bəzən hicrət, bəzən isə qürbət ədəbiyyatı adı altında təqdim olunmaqdadır; bir çox tədqiqatlarda “mühacir ədəbiyyatı” deyiminə də təsadüf edilir – bu isə yanlışdır.) mənəviyyatımızın unudulmasına məhkum edilmiş belə həqiqətlərdən biridir. İyirminci yüzil siyasi mühacirətinin yaratmış olduğu bu ədəbiyyat bədii söz sənəti tariximizin ən dəyərli səhifələrindən birini təşkil etməkdədir. O, siyasətlə ədəbiyyatın (yaxud da əksinə) qovuşduğundan törəmiş, elə buna görə də yalnız bədii zövqləri oxşamaqla kifayətlənməmiş, ciddi sosial-siyasi missiya daşımışdır. Lakin mühacirət ədəbiyyatını məhz bu amillərdən tutaraq sırf siyasi aspektdə dəyərləndirmək yanlış nəticələrə gətirib çıxarar və onun bədii-estetik mahiyyətini unudurmuş olardı. Çünki mühacirət ədəbiyyatı (təbii ki,

söhbət ədəbiyyatdan gedirsə) bütün siyasi çalarlarına baxmayaraq məhz bədii-estetik müstəvidə təhlil və təfsir olunmalıdır.

Bəzən belə bir fikir səslənir ki, mühacirət heç bir zaman sözün həqiqi mənasında böyük ədəbiyyat yaratmamış, dünya ədəbi fikrinə qeyri-adi sənət əsəri bəxş etməmişdir. Bu məntiqin kifayət qədər ciddi elmi-faktoloji arqumentlərə söykənmədiyini qeyd etməklə yanaşı, belə bir məqama diqqət yetirməyə ehtiyac var ki, tarixin müəyyən, bəlli bir zaman kəsiyində ədəbiyyatı xalqın, Vətənin taleyi ilə bağlı məsələlər düşündürdüyündən ədəbi-bədii kriteriyaların bir növ “unudularaq” arxa plana keçdiyi məqamlar da olur.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tədrisi bir çox çətinliklərlə bağlıdır. Hər şeydən əvvəl, ədəbiyyatımızın bu qolu uzun illər tədqiqatdan kənar qaldığı və indinin özündə də sistemli şəkildə öyrənilib araşdırılmadığı üçün bu sahədə heç bir tədris vəsaiti yoxdur. Ayrı-ayrı mənbələrə gəldikdə isə onların çox qisminin respublikamızın arxiv və kitabxanalarında olmaması fənnin tədrisi üçün təbii çətinliklər törədir. Bununla belə, son illərdə M. Ə. Rəsulzadə, Ə. Hüseynzadə, Ə. Ağaoğlu, M. B. Məmmədzadə, Ümmülbanu, A. İldırım, K. Yayıcı və başqa müəlliflərin əsərlərinin müəyyən qisminin ya kitab halında, yaxud da qəzet və jurnal səhifələrində oxuculara təqdim olunması, həmçinin bu ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılıq yolunu işıqlandıran tədqiqatların (monoqrafiya, dissertasiya, məqalə və s.) yazılması mühacirət ədəbiyyatı haqqında təsəvvürlərin əyaniləşməsinə müəyyən imkan yaratmışdır.

Məhz mənbələrin tam şəkildə əldə olmaması və indiyədək mühacirət ədəbiyyatı ilə bağlı əsaslı araşdırmaların aparılmamasına görə, vəsait yalnız tədris üçün deyil, ümumən ədəbiyyatşünaslar və humanitarıyanın müxtəlif sahələri ilə məşğul olan tədqiqatçılar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Vəsaitdə XX yüzil Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı dörd mərhələdə təsnif olunmuş, lakin əsas etibarını ilə əvvəlki üç

mərhələ tədqiqata cəlb edilmişdir. Bu da onunla bağlıdır ki, əvvəlki üç mərhələni eyni siyasi-ədəbi zümrə formalaşdırdığı halda, sonuncu mərhələ mühacirəti şərtləndirən amillərlə özündən əvvəlkilərdən seçilməklə yanaşı, bu mərhələdə ədəbi mühacirət hələ kifayət qədər formalaşmamışdır.

Oxucuların mühakiməsinə verilən bu kitab Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı tarixini elmi-metodik yəndə (və hələlik bütün digər aspektlərdə) araşdırən ilk sistemli əsərdir və buna görə də təbii olaraq müəyyən nöqsanlardan da xali deyildir. Ona görə də əsər barədə rəy, arzu və təkliflərini bildirmələrini hörmətli oxuculardan xahiş edir və bunun üçün öncədən təşəkkürümüzü bildiririk.

MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATININ MƏRHƏLƏLƏRİ

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tarixi ədəbiyyatımızın tarixi qədər qədimdir. Hələ XI əsrdə Şərqi böyük mütəfəkkiri Xətib Təbrizi Şama mühacirət etmiş, XY əsrin hürufi şairi Nəsiminin faciə ilə bitən ömrü Hələb şəhərində keçmişdir. Sonrakı dövrün fikir dühaları içərisində də mühacirət ömrünü yaşayanlar az olmamışdır. Lakin Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı anlayışı XX yüzilliyin siyasi mühacirətinin doğurduğu və formalaşdırdığı ədəbi-estetik tutumu ifadə etməkdədir. Buna görə də Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı dedikdə XX əsrdə siyasi səbəblər ucbatından dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılıq irsi nəzərdə tutulmaqdadır.

Qeyd olunmalıdır ki, mühacirət ədəbiyyatı cüzi istisnalarla siyasətlə bağlı şəxsiyyətlərin ədəbi-bədii, nəzəri-tənqidi və publisistik yaradıcılıq məhsuludur. O, mürəkkəb, kəşmə-kəşli siyasi qovğalar səhnəsində doğulub böyümüşdür. Bu ədəbiyyat zaman-zaman siyasi idealların bədii aynasına çevrilmiş, ciddi sosioloji məfkurə daşımışdır. Başqa sözlə, o, bədii və siyasi məqamların qovuşduğu, vəhdəti və biri-digərini tamamlamasıdır.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatını yaradanların taleyi qərbliliyin əbədi möhnəti içərisində keçmiş, onlar doğulub boya-başa çatdıqları, döşündən süd əmib qəlbi-ruhuyla bağlandıqları, fəqət tərək etməyə məcbur olduqları Vətənə bir daha qayıda bilməmişlər. Mühacirətin Vətənsiz keçən günlərinin ağır və iztirabları qırx üç il qürbət həyatı yaşa-

yan Ceyhun Hacıbəylinin yazılarında canlı əksini tapmışdır: "Bəli, etiraf etməliyəm doğmalarımın ayrılmağın bu qırx ili ərzində mən hərdən bacılarımın həsrətini çəkirdim; bəzən də anamın və ortancıl qardaşımın surətləri bacılarımla surətlərini əvəz edirdi.

...Hər ikisi ayrılıq dömində acı göz yaşları tökürdülər. Mən onları inandırardım ki, cəmiyyəti iki ayığa gedirəm. Nə üçün ağlayırsınız?... Ceyhun bəy, sən özün də bilmədən onları aldatmışdın. İndi sən ayrılığın qırx birinci ilini yaşayırsan, onları bir daha görmədin və heç vaxt da görməyəcəksən; doğmaların... bir-birinin ardınca dünyadan köçürlər... Elə sən özün də..." (*Ceyhun bəy Hacıbəyli. Qarabağın dialekt və folkloru, Bakı, Ozan, 1998, səh. 3*).

Yaxud Əhməd Ağaoğlunun ölümündən iki il əvvəl yazmış olduğu "Altmış yeddi il sonra" adlanan yarımçıq qalmış xatirə ilə bağlı oğlu Səməd Ağaoğlunun qeydlərinə nəzər yetirək. Xatirəni ilk dəfə əlyazmasından nəşr edən Səməd bəy onun yarımçıqlığına diqqəti yönəldərək yazır ki, "Atamın öz əlyazması ilə yazdığı xatirələr buraya qədərdir. Bundan sonrasına davam etmədi. Ölümündən iki il əvvəl mənə bu son sətirləri oxuduqdan sonra "artıq buraxacağam", – dedi, xatirələrin içində çırpınmaq məni sonsuz dərəcədə mütəəssir edir. Məndən sonra sizlər dəftərimdən təqib edərək yazarsınız".

Yaxud da Azərbaycan cümhuriyyətinin qurucusu, böyük mütəfəkkir M. Ə. Rəsulzadənin ölümündən qabaq üç dəfə: "Azərbaycan" – deyərək gözlərini dünyaya yumması mühacirətin Vətənsiz keçən günlərinin nə qədər acı, nə qədər əzablı olduğunu göstərməkdədir. Misalları ədəbi-siyasi mühacirəti yaradan şəxsiyyətlərin sayı qədər artırmaq olar, lakin təəssürat əyaniliyi üçün bunlar da kifayətdir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının XX yüzillikdə keçdiyi inkişaf yolunu dörd mərhələdə xarakterizə etmək olar:

1) 1909-1920-ci illər (Stolpin irticasından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutuna qədərki dövr);

2) 1920-1941-ci illər (Cümhuriyyətin süqutundan II Cahan savaşına qədərki dövr);

3) 1941-1991-ci illər (II Cahan savaşından Azərbaycanın istiqlaliyyətinə qədərki dövr);

4) 1991-ci ildən sonrakı dövr (Azərbaycanın istiqlaliyyəti dövrü).

Birinci mərhələ 1909-1910-cu illərdə Stolpin irticası ilə bağlı olaraq azad fikirliliyin təqib olunması nəticəsində başlamışdır. Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, həmçinin bir müddət sonra təkrar Vətənə dönmüş olan M. Ə. Rəsulzadənin mühacirətdəki yaradıcılığı bu mərhələyə təsadüf etməkdədir. Bu mərhələ mühacirət ədəbiyyatının ilk zəminini qoymuş, onun ideya-məfkurə istiqamətinin formalaşmasında aparıcı rol oynamışdır.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının bu mərhələsinin təmsilçiləri qısa bir zaman kəsiyində ciddi yaradıcılıq yolu keçmişlər. Belə ki, M. Ə. Rəsulzadə Tehranla ilk dəfə Avropa üsulu ilə çap olunan "İrani-nou" qəzetinin əsasını qoymuş və qəzetin səhifələrində ədəbi-kulturoloji səpgili məqalə, şərh və tərcümələri ilə çıxış etmişdir. Məşhur Avropa şərqşünası Eduard Braun İran mətbuatı tarixinə həsr etdiyi tədqiqatında qəzetdə dərc olunmuş yazılardan çıxış edərək Məhəmməd Əmin bəyin istedadına olan heyranlığını gizlətməmişdir. İran şairi Məlikşüşüəra Bahar isə etiraf edir ki, onun yaradıcılığının formalaşmasında M. Ə. Rəsulzadənin ədəbi-publisistik yazıları mühüm rol oynamışdır.

Məhəmməd Əmin bəyin Azərbaycan mətbuatında nəşr olunan bir çox yazıları məhz İran mühacirəti dövrünün məhsuludur. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, onun sonralar Türkiyədə və Azərbaycanda nəşr olunmuş xeyli elmi-nəzəri tədqiqatları və bedii əsərlərinin materialları İranda yaşadığı illərdə toplanmışdır. Bundan əlavə ədibin Tehranla "Tənqidi-fırqeyi-etidalıyyun" adlı kitabı nəşr olunmuşdur.

1911-ci ilin mayında rus səfərinin təzyiqi ilə Türkiyəyə getməyə məcbur olan ədib İstanbulda yenice çıxmağa baş-

layan "Türk yurdu" jurnalında "İran türkləri" silsilə məqalələrini, "Səbilürreşad" jurnalında isə həmin silsilənin davamı olan "İran tarixçeyi-inqilabı" əsərini nəşr etdirmişdir. Hər iki silsilənin zəruri bir qismi ədəbiyyatşünaslıqla bağlıdır.

Bununla yanaşı, o, Şərqi böyük mütəfəkkiri, milliyyətçə Azərbaycan türkü olan Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin "Məqaləti-Cəmalyyə"sinin "Vəhdəti-cinsiyyə fəlsəfəsi və ittihadilisanın mahiyyəti-həqiqiyyəsi" ("Milli vəhdət fəlsəfəsi və dil birliyinin həqiqi mahiyyəti") bölümünü fars dilindən türkcəyə çevirərək "Türk yurdu" jurnalında dərc etdirmişdir ("**Türk yurdu**", 1911, N 45). 1912-ci ildə isə ədibin İstanbulda çıxan Lev Tolstoy və Maksim Qorkinin hekayələrinin tərcüməsindən ibarət "Rus ədəbiyyatı nümunələri" adlı kitabı ədəbi ictimaiyyətin marağına səbəb olmuşdur.

Görkəmli rus şərqşünası V. A. Qordlevski "Tolstoy Türkiyədə" adlı məqaləsində bu kitaba münasibətini bildirmiş, onun məziyyətləri barədə danışıbmışdır.

Həmin dövrdə İstanbulda yaşayan Əlibəy Hüseynzadə və Əhməd Ağaoğlu da "Türk ocağı"nda, "İttihad və tərəqqi" cəmiyyətində çalışmış, müxtəlif mətbuat orqanlarında ədəbi-publisistik yazıları ilə ardıcıl çıxış etmişlər.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının **ikinci mərhələsi** 1920-ci ilin aprelindən, yəni cümhuriyyətin süqutundan sonra başlamışdır. M. Ə. Rəsulzadə, M. B. Məmməd-zadə, Ə. Yurdsever, Ə. Topçubaşov, Y. V. Cəmənzəminli, C. Hacıbəyli, Ə. Cəfəroğlu, Kərim Odər, H. Baykara, A. İldırım və başqaları Vətəni tərk etməyə məcbur olmuş, mühacirətdə yazıb-yaratmışdır. Əvvəlkindən fərqli olaraq bu mərhələnin təmsilçiləri vahid təşkilatda – 1924-cü ildə Məhəmməd Əmin bəyin İstanbulda əsasını qoyduğu Azərbaycan Milli Mərkəzində birləşmişlər. Mərkəzin yaradıcıları Azərbaycan davasını yalnız siyasi çərçivədə deyil, həmçinin mədəni-kulturoloji aspektdə dərk etdikləri üçün millimənəvi xəzinəmizin təbliğinə mühüm yer ayırırdılar. Azərbaycan mühacirətinin təşkilatlanmasında M. Ə. Rə-

sulzadənin mühüm xidmətləri olmuşdur. M. B. Məmməd-zadənin doğru qeyd elədiyi kimi, Məhəmməd Əmin bəyin gəlişinə qədər Azərbaycan mühacirəti "başsız, imkansız, pərişan bir şəkildəydi". Məhz onun ciddi, səmərəli fəaliyyəti nəticəsində Türkiyəyə və Avropanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş Azərbaycan mühacirəti birləşmiş və məqsədyönlü fəaliyyət göstərə bilmişdir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının bu dövrdə sistemli şəkildə nəşrinə və təbliğinə 1922-ci ilin sonundan dərc olunmağa başlayan mühacirət mətbuatı böyük təsir göstərmişdir. 1922-1931-ci illərdə İstanbulda nəşr olunan "Yeni Qafqazya", "Azəri-türk", "Odlu yurd" jurnalları, "Bildiriş" qəzeti özünün səhifələrində Azərbaycan mühacirətinin ədəbi-bədii və nəzəri-tənqidi yazılarına ardıcıl şəkildə yer ayırırdı. 1932-1934 və 1954-cü illərdə professor Əhməd Cəfəroğlunun redaktorluğu ilə nəşr olunan "Azərbaycan yurd bilgisi" jurnalı isə mühacirət ədəbiyyatşünaslığı və ədəbi tənqidinə üstünlük verirdi.

Türkiyəni tərk edərək Polşaya sığınmağa məcbur olan Azərbaycan mühacirəti Berlində 1932-1934-cü illərdə nəşr etdikləri "İstiqlal" qəzeti və 1934-1939-cu illərdə çıxan "Qurtuluş" jurnalı səhifələrində ara-sıra mühacirət ədəbiyyatı nümunələrinə yer ayırmışlar. Bu dövrü təmsil edən qələm sahiblərinin kitabları Türkiyədə və Avropanın müxtəlif ölkələrində nəşr olunaraq yayılmışdır.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının **üçüncü mərhələsi** II Cahan savaşından sonrakı dövrə təsadüf etməkdədir. Bu mərhələni 1941-1945-ci illərdə rus-alman savaşında əsir düşən və müharibə bitəndən sonra təqib və sürgün qorxusundan Vətənə dönə bilməyən mühacir nəsli formalaşdırmışdır. Əvvəlki mərhələlərlə müqayisədə bu mərhələnin yaradıcı potensialı o qədər də yüksək olmamışdır. Onların əsərləri Almaniyada Azərbaycan legionunun buraxdığı "Azərbaycan" qəzetində, Türkiyədə çıxan müxtəlif mətbuat orqanlarında işıq üzü görmüşdür.

Bu mühacir nəslİ artıq yarım əsrə yaxın bir dövrdə formalaşmış olan ədəbiyyatın özülü və sütunları üzərində yüksəlmiş, onun ideya məfkuresini mənimsəmiş, ənənələrini davam etdirmişdir. Bu nəslin ən çox tanınan nümayəndəsi şair, dramaturq və ədəbiyyatşünas Abay Dağlıdır. Publist, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərən F. Düdəğinski, M. Kəngərli, S. Təkinər, M. Musazadə və başqaları da bu dövrün mühacirətini təmsil etməkdədir.

Azərbaycan mühacirətinin **sonuncu dalğası** isə 1991-ci ildən başlamışdır. Uzun illər əsir etdikləri xalqları dəmir məhbəs içərisində boğan Sovet imperiyasının çöküşü, Azərbaycanın müstəqilliyə qovuşması onun sərhədlərini açmış, ölkənin vətəndaşlarına mühacirətdə sərbəst yaşamaq və işləmək imkanı yaratmışdır. İndi Azərbaycanın müxtəlif səbəblər üzündən Vətəni tərk etmiş bir çox qələm sahibləri dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində mühacirət ədəbiyyatını yaradırlar. Lakin mühacirət ədəbiyyatının son mərhələsinin özünü tapması, oturuşması üçün müəyyən qəder zamana ehtiyacı vardır.

Qeyd edək ki, mühacirət ədəbiyyatının tarixi dövrləşdirilərkən əsasən Azərbaycanın Quzeyi ilə bağlı faktlardan çixiş edilmişdir.

Xatırladaq ki, 1945-1946-cı illərdə Vətənimizin Güneyində yaradılmış Azərbaycan Milli Hökumətinin süqutundan sonra Seyid Cəfər Pişəveri, Məhəmməd Biriya, Həməzə Fəthi Xoşginabi, Balaş Azəroğlu, Mədinə Gülgün, Pənahi Makulu, Əli Tudə, Hökumə Bülluri, Söhrab Tahir, Firuz Sadiqzadə, Həmid Məmmədzadə, İsmayıl Şəms və başqaları kimi bütöv bir yazıçı, şair və ədəbiyyatşünas nəslİ İran istibdadının zülmündən baş götürüb Sovet Azərbaycanına pənah gətirmişdir. Ədəbiyyatımıza "Cənub mövzusu" çalarını gətirən bu hadisə Vətəndən-Vətənə "hicrət" olduğu üçün ondan mühacirət kimi bəhs olunmur. Lakin Azərbaycanın Güneyində müxtəlif illərdə İrandakı şah və islam rejimindən baş götürüb qaçaraq Avropanın çeşidli məmləkətlərinə

sığınan Qulamhüseyn Saedi, Məhəmmədəli Mahmud, Qulamrza Səbri Təbrizi, Həmid Nitqi, Turxan Gənceyi və b. mühacir və ədəbiyyatşünaslar nəslİ vardır ki, onların yaradıcılığının təhlil və tədqiq edilməsi üçün gələcək tədqiqatların bütöv Azərbaycan ədəbiyyatı zəminində araşdırılmasına ehtiyac vardır.

Əlbəttə, mühacirət ədəbiyyatının bu şəkildə təsnif olunması, onun mərhələləri arasına sədd çəkmək deyil, keçib gəldiyi yola aydınlıq gətirmək niyyəti ilə düşünülmüşdür. Əslində isə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı vahid zəmində formalaşmış, eyni ideallardan doğmuşdur.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı məlum siyasi-ideoloji səbəblər üzündən son illərdə tədqiqatdan kənar qalmışdır. 1991-ci ilin aprel ayında Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu və Ankaradakı Azərbaycan kultür dərnəyinin Bakıda birlikdə keçirdiyi "Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı" simpoziumu ^{Ədəbiyyatşünaslar Assosiasiyası} ədəbiyyatının ümumi nəzəri problemlərinin, onun ayrı-ayrı şəxsiyyətlərinin yaradıcılığının öyrənilməsi, uzun illər yasaq olunmuş əsərlərinin nəşri sahəsində müəyyən işlər görülməkdədir. Akademik Bəkir Nəbiyevin, professor Şamil Qurbanovun, Pənah Xəlilovun, Kamil Vəli Nərimanoğlunun, Şirməmməd Hüseynovun, Tofiq Hüseynoğlunun, Vilayət Quliyevin, yazıçı Anarın, filologiya elmləri namizədi Hamlet Qocanın, Nazif Ələkbərlinin, Asif Rüstəmlinin, Maarif Teymurun, Elşən Əbdülhəsənlinin, Nikbur Cabbarlının, Şələlə Həsənovanın, Abid Tahirovun, fəlsəfə elmləri namizədi Əbulfəz Qarayevin, habelə daha çox mühacirət tarixini araşdıran Mövsüm Əliyevin, Xələddin İbrahimi və Nəsiman Yaqublunun bu sahədəki fəaliyyəti təqdirəlayiqdir.

XX əsrin mühacirəti Azərbaycanın mənəvi xəzinəsinə poeziya, nəsr, dramaturgiya, publisistika, tənqid və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində xeyli dəyərli incilər bəxş etmişdir. Bu ədəbi sərvətlərin mühüm bir qismini poeziya təşkil etməkdədir. Ömrü və yaradıcılıq yolu mühacirətdə keçmiş olan Almas İldırım, Kərim Yayıcı, Gültəkin, Alazan Baycan, Sənan, Həmid Dönməz, Teymur Atəşli, Araz Almas, Əli Vulkan və başqaları Azərbaycan mühacirət poeziyasının ağırlığını çiynlərində daşımışlar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ədəbiyyatşünaslıqda belə bir qənaət formalaşmışdır ki, mühacirət heç bir zaman böyük ədəbiyyat yetirməmişdir. Əlbəttə, bədiilik kriteriyası ilə yanaşılarsa, ola bilsin ki, bu fikirdə müəyyən həqiqət vardır. Lakin məsələ burasındadır ki, mühacirət ədəbiyyatının dəyəri bədiilik kriteriyası ilə deyil, onun ideya-məfkurəvi siqleti ilə ölçülməlidir. Çünki ədəbiyyat tarixində mühacirətin yaratmış olduğu ədəbi sərvətin özünəməxsus yeri vardır ki, onun dəyərləndirilməməsi ciddi mənəvi boşluq yarada bilər.

Azərbaycan mühacirət poeziyası inkişafı boyu özünəməxsus, bənzəri olmayan çalar və xüsusiyyətlər qazanmışdır. Bu bənzərsizlik hər şeydən əvvəl mövzu, mündəricə təkrarsızlığında üzə çıxmaqdadır.

Mühacirət poeziyasının baş mövzusu Vətənə söykənir. Onun olduqca mürəkkəb, kəşməkəşli, çoxşaxəli yollarını Vətən dərdi qovuşdurur. Bu şərtlərdə hansı mövzuya üz

tutulur-tutulsun, ilk öncə Vətənlə qarşılaşırsan. Lakin çoxəsrlik tarixə malik olan ədəbiyyatımızda yaranmış Vətən mövzulu şərlərdən fərqli olaraq bu poetik nümunələrə çəkilməz, yaşanılmaz ağırlıqda qürbət həzinliyi hopmuşdur.

Əgər eyni dövrdə Azərbaycanda yazıb-yaradan Səməd Vurğun:

*Çox keçmişəm bu dağlardan,
Durna gözlü bulaqlardan, –*

deyə ana Vətənin gözəlliyini fərəh duyğusu ilə tərənnüm eləyə bilirdisə, onun həmyaşığı Almas İldırım qürbətənin ağrıları içərisində qovrularaq:

*Azərbaycan, mənim tacım, taxtım oy,
Oyanmazmı kor olası baxtım oy, –*

deyə göz yaşları tökür, Vətən həsrətini ağı ruhunda ifadə edirdi.

Mövcud poetik nümunələrin təhlili göstərir ki, mühacirət poeziyasında qürbət və qəriblik duyğusu, yalnız məkan anlamı deyil, fəlsəfi-estetik mahiyyət daşımaqdadır. Türk şairi Kəmaləddin Kamunun qələminə məxsus məşhur:

*Nə arzum, nə əməlim,
Yaralanmış bir ələm.
Mən qürbətə deyiləm.
Qürbət mənim içimdə –*

misraları bu özünəməxsusluğu poetik şəkildə əks etdirməkdədir.

Azərbaycan mühacirət poeziyası sovet siyasi rejiminin xalqımızın başına gətirdiyi faciələrin, yaşanılmış qanlı repressiyaların acı, dəhşətli bədii salnaməsi kimi sosial dəyər daşımaqdadır.

Haqq söyləyənlərin susdurulduğu, düşünən beyinlərin torpağa gömüldüyü, sosialist reallığı adına təqdim olunan fəlakətlərin qəhqəhə kimi təsvir edildiyi, reallığı yazmağın isə yasaq olunduğu bir dövrdə Azərbaycan mühacirət poeziyası bu ağırlığı çiyinlərində daşımışdır. Bu dəhşətli faciələrin ağırlarını yaşamaq üçün şair Gültəkinin "Buzlu cəhənnəm" şerini oxumaq kifayətdir:

*Sibirya, ey soyuq və qorxunc dəniz,
Şimalın köksündə uyuma səssiz,
Qalx bir müsafirin gəldi, diqqət et!
Sənə hədiyyələr gətirdi – vəhşət!*

*Əlinin buzunu eşqlə ərit,
Çıx acıyan qəlble qucağını aç.
Hədiyyən bir demət saralmış igid,
Həpsi bitgin, həpsi xəstə, həpsi ac!*

Azərbaycan mühacirət poeziyasında Vətənin istiqlalı mövzusu aparıcı yerlərdən birini tutur. Onun yaradıcıları şəxsi həyatlarında istiqlal həsrətini yaşamış, işgalla barışmamış, mühacir ömürlərinin sonuna qədər Azərbaycanın azadlığı uğrunda mübarizəni davam etdirmişlər:

*İstiqlal, o yaşayan millətin qəlbində can,
İstiqlal, o səadət, həyat, zəfər, şərəf, şan.
İstiqlal, o sönməyən müəbbəd bir məşələ,
Könüllərdə tutuşur, gözlərdə sönsə belə.*

Vətənin azadlığı uğrunda yaşayıb ölə bilməyin manifestini təşkil edəcək bu misralar mühacirət poeziyasının söykəndiyi idealın məğzini, mahiyyətini açıqlamaqdadır.

Azərbaycan mühacirət poeziyasının mənə və semantikasını açıqlayan cizgilərlə yanaşı, onu yaradanların bəzilərinin poetik fərdiyyətinin səciyyələndirilməsinə ehtiyac du-

ylumaqdadır ki, bunlardan biri və birincisi **Almas İldırım-dır**. 1907-ci ildə Bakıda dünyaya göz açan bu qeyri-adi istedad sahibinin tale yolu Dağıstandan, Türküstandan, İrandan keçərək Türkiyədə aram tutmuş və o, ömrünün sonuna qədər (Almas İldırım 1952-ci ildə vəfat etmiş, Türkiyənin Elazığ şəhərində dəfn olunmuşdur) burada yaşamışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında qürbət poeziyasının min ildən artıq yaşı var. Taleyin hökmü ilə Vətəndən uzaqlarda yaşamağa məcbur olan onlarla sənətkarın əsərlərində qəribliyin, Vətənsizliyin acıları, ağırları və göynərtisi əks olunmuşdur. Lakin onların heç birinin taleyi Almas İldırımın ömür yoluna bənzəmir. Onların heç birinin əsərlərində qürbət Almas İldırımın şerlərində olduğu kimi ağır, çəkilməz dərəcə çevrilir.

Almas İldırım yaradıcılığa 20-ci illərin sonlarında başlamışdır. Hüseyn Cavidin, Əhməd Cavadın, Mikayıl Müşfiqin, Seyid Hüseynin yazıb-yaratdığı ədəbi mühitdən pərvazlanan şairin Süleyman Rüstəmlə birgə yazdığı "Dün-bu gün" adlı kitabının nəşri 1926-cı ilə təsadüf edir. (Məlum səbəblər üzündən S. Rüstəm uzun müddət bu faktı gizləməyə məcbur olmuş, öz bioqrafiyasından danışarkən həmin kitabın adını çəkməmişdir.)

Almas İldırımın ilk şerləri sadəcə oxucular tərəfindən rəğbətə qarşılanırsa da, yuxarı dairələrdə narahatlıq doğurur. Əlbəttə, bu narahatlığın səbəbi dərc olunan şerlərin məzmunundan daha artıq onun müəllifinin sinfi mənsubiyyəti, müsavətçilərlə əqidə birliyi, Türkiyələ əlaqələri ilə bağlı idi. Elə bu illərdən də Almas İldırımın bir sənətkar kimi fəaliyyəti başlayır. O, 1927-ci ildə yenidən daxil olduğu Bakı Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsindən xaric edilir. Daha sonra Azərbaycan Proletar Yazıçılar Cəmiyyətindən çıxarılaraq Baş Siyasi İdarənin (QPU) əlilə Dağıstana sürgün edilir. 1930-cu ildə A. İldırımın Bakıda "Dağlar səslənir" adlı kitabı nəşr olunur və bu kitab kommunizm əleyhinə fikirlər aşılardan bir məxəz kimi mağazalardan yığılıb müsə-

dirə olunur. (*Bəkir Nəbiyev. Didərgin şair, Bakı, Sabah, 1995, səh. 49*). Daha sonra Türkmənistanə sürgün olunan şair Aşqabadda pədaqoji fəaliyyətlə məşğul olur, mətbuatla əməkdaşlıq edir. Lakin burada da onu rahat buraxmır, fəaliyyətini və yazılarını izləyir, təqib və təzyiqlərə məruz qoyurlar. 1934-cü ildən sonra Türkiyədə yazıb-yaradan Almas İldırım Azərbaycan mühacirət poeziyasının ən qüdrətli nümayəndələrindən birinə çevrilmişdir.

Bütövlükdə Almas İldırım poeziyasının mayası dərddən doğulmuşdur. Bu dərd bir yandan mühacirliyin, Vətənə əl yetməzliyinin doğurduğu dərddir, qarşı tərəfdən isə şairi Vətənin əsir, kölə həyatı kədərləndirir. Yuxarıda iki misrasını xatırladığımız "Əsir Azərbaycanım" şəri bu çaları canlı şəkildə əks etdirir:

*Könlümə tək Kəbə yaptım səni mən,
Sənsiz neyləm qürbət eldə günü mən,
Sənsiz neyləm Allahı mən, dini mən,
Azərbaycan, mənim tacım, taxtım oy!
Oyanmazmı kor olası baxtım oy?!*

İyirminci yüzil ədəbiyyatımızda Azərbaycan mövzusunda çox şerlər yazılıb. Lakin onların heç biri Almas İldırımın "Əsir Azərbaycanım" şəri qədər insanın ruhuna işləmir, bu şer qədər hissləri, duyğuları ehtizaza gətirmir. "Əsir Azərbaycanım" yağılara tərk edilmiş Vətən haqqında adicə şer parçası deyil, Vətənin dərdlərinə oxunmuş ağıdır, epitafiya-dır. Bu şer sadəcə bədii düşüncə faktı deyil, şairin boğulan qəzəbindən, kükrəyən ehtirasından doğduğu üçün belə təsirli, belə göynəkdir. A. İldırımın digər şerlərində də bu hal, bu ovqat özünü göstərməkdədir. Onun "Qürbətde" adlı şerində qəribliyə məhkum bir şairin Vətənə olan ilahi sevgisinin daha bir kədərli tablosu çəkilmişdir. Doğma yurdun ayrılığına tab gətirməyən müəllif poetik düşüncələrini belə yekunlaşdırır:

*Mən qürbətde ölürsəm, qəlbinə soxma çilə,
Söylə dostlar gömməsin nəşimi torpaqlara...
Yaxaraq vücudumu, kül edib verin yelə,
Bəlkə bir zərrə alsın rüzqar bizim dağlara!*

*Yox, mən ölmək istəməm, görmədən doğma yurdu,
Mən orda ağlamışam, mən orda güləcəyəm.
Böylə qoy sevinməsin Kremlin vəhşi qurdu,
Mən tufanla doğmuşam, tufanla öləcəyəm!..*

Almas İldırımın Vətən mövzulu şerlərində başqalarından fərqli olaraq doğma yurdun gözəllikləri tərənnüm olunmur. O, Vətəni yaddaşına hopmuş, yalnız ona mənsub olan xatirələrinə: palçıqlı küçələrinə, əyri-üyrü döngələrinə, neft qoxuyan güllərinə, çiçəklərinə görə xatırlayır və sevir.

Vətənin azadlığı məsələsi Almas İldırımın yaradıcılığının başlıca məzmununu təşkil edir. Hər bir millətin xilasını onun azadlığında, istiqlaliyyətində görə şair "Qara dastan" adlı məşhur əsərində yalnız Azərbaycan deyil, ümumən sovet imperiyasında yaşayan türk ellərinin ağır və acınacaqlı həyatından söhbət açır. Lakin şairin fikrincə, Azərbaycan daha ağır dərdlərə düşər olmuş, başı görünməmiş müsibətlər çəkmişdir:

*Azərbaycan dərd içində boğulmuş,
Sevənləri diyar-diyar qovulmuş,
Ağla şair, ağla, yurdun dağılmış.
Harda qopuz, harda qırıq kaman hey!
Qoca türkün düşdüğü dərd yaman hey!*

Akademik Bəkir Nəbiyev belə bir doğru qənaətə gəlir ki, ola bilsin, sovet imperiyasının türk xalqlarının başına gətirdiyi "...dastanlara sığmayacaq bu faciələri hərtərəfli əks etdirmək üçün A. İldırım böyük bir əsərlər silsiləsi, yaxud poema, dastan yazmağı düşünmüş, "Qara dastan"ı da onun

ilk nümunəsi, proloqu kimi qələmə almışdır.” (*Bəkir Nəbiyev. Didərgin şair, Bakı, Sabah, 1995, səh. 110*). Şərin ümumi ruhu və ahəngi onun həqiqətən böyük bir əsərin proloqu kimi düşündüyünü göstərməkdədir. Lakin o da qeyd olunmalıdır ki, “Qara dastan” tam və bitkindir, burada müəllif sjuetli şərin, yaxud poemanın doğura biləcəyi təəssüratı oyandıra bilməmişdir. O, bir tərəfdən türklüyün qədim və şərəfli tarixini vərəqləyə bilmiş, qarşı tərəfdən onun düşdüyü indiki acı müsibətli günlərin ürək parçalayan mənzərəsini canlandırmışdır.

Bütövlükdə Almas İldırım poeziyası Azərbaycana qarşı yeridilən haqsız siyasətə, ədavətə və düşmənçiliyə qarşı bir hayqırış kimi səslənir. Və bir də onun şerlərində Vətən mövzusu eşq mövzusu ilə qaynayıb-qovuşur. Almas İldırım eşq dedikdə Vətən eşqini nəzərdə tutur və insan üçün Vətən eşqindən müqəddəs duyğu tanımır. Onun yaradıcılığının bu cəhətini doğru müşahidə edən şair-ədəbiyyatşünas Alptəkin yazır ki: “Ədəbiyyatda eşq əsaslı bir mövzudur. Eşqi tərənnüm etməyənin necə şair olduğunu mən bilmirəm. Fəqət Almas İldırımın tərənnüm etdiyi eşq adi eşq deyildir. Onda tutuşan Vətən məhəbbətidir. Şairin türküüsü yurd sevgisinin zirvəsidir.”

Almas İldırım şerlərinin birində “Allahım, mən neçin şair doğuldum”, – deyə taleyindən şikayət edir. Lakin bu şikayət şəxsi dərdlərindən, başına gətirilən olmazın müsibətlərdən doğan şikayət deyil. Əslində Almas İldırım Vətənin dərđini məhz şair kimi yaşamağın ağır, əzablı olmasından şikayətlənir.

Almas İldırımın mühacirətdə nəşr edilmiş ilk kitabı “Boğulmayan bir səs” (*İstanbul, 1936*) adlanır. Şair-ədəbiyyatşünas Alptəkinin müqəddiməsi ilə nəşr olunmuş bu kitab müəllifin iyirmi dörd şəri daxil edilmişdir. 1953-cü ildə, ölümündən bir il sonra Azərbaycan Kültür Dərnəyi tərəfindən onun Ankarada “Almas İldırımın seçilmiş şerləri” adı altında yeni kitabı buraxılmışdır. Buraya isə şairin qırx beş

şəri daxil edilmişdir. Nəhayət, 1990-cı ildə isə Ankarada A. İldırımın “İgidlərə səsləniş” adlı üçüncü kitabı nəşr olunmuşdur. Əhməd Qaracanın tərtibi və redaktəsi ilə nəşr olunmuş bu kitabda şairin altmış bir şəri öz əksini tapmışdır. Son illərdə A. İldırımın şerləri Azərbaycanda da nəşr edilməkdədir. Bunların içərisində tanınmış jurnalist Hacı Hacıyevin nəşrə hazırladığı “Azərbaycanın didərgin salınmış övladı Almas İldırım şerləri ilə” (*Bakı, 1990*) və ədəbiyyatşünas Maarif Teymurun tərtibatında işıq üzü görən “Qara dastan” (*Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1994*) kitablarını göstərmək olar. Bundan əlavə, A. İldırımın “Seçilmiş şerləri” 1993-cü ildə Böyük Rəsulvəndin tərtibi ilə Tehrandə əski əlifba ilə çap olunmuşdur.

Almas İldırımla yanaşı, mühacirət poeziyasını yaradanlar sırasında *Kərim Yayıclının (1913-1979)* yaradıcılıq irsinin də özünəməxsus yeri vardır. Bəzi cüzi istisnalar nəzərə alınmazsa, bu istedadlı şair haqqında indiyədək tədqiqat işləri aparılmadığından onun istər bioqrafiyası, istərsə də yaradıcılıq yolu Azərbaycan oxucularına qaranlıq qalmaqdadır. 1913-cü ildə dünyaya göz açan Kərim Yayıclının da taleyinə bütün didərginlərin qismətinə yazılmış olan acı və kədərli həyat düşmüşdür. O, hələ uşaqkən I dünya hərbinin iztirab və faciələrini dadmış, erməni qəsbkarlarının işğanca və vəhşiliklərinin qurbanı olmuşdur. Gələcək şair elə həyatının erkən çağlarından da qərrib və mühacir ömrü yaşamaq məcburiyyətində qalmışdır. M. Ə. Rəsulzadə “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində qeyd edir ki, “Kərim Yayıclı Anadolu istiqlal hərbi zamanı Şərq komandanlığı tərəfindən himayə edilən azərbaycanlı yetim uşaqlar arasından yetişən gənc bir şair idi”.

Özünün yazmış olduğu bioqrafiyasından aydın olur ki, Kərim Yayıclı hələ uşaqkən vərəm xəstəliyinə tutulmuş, uzun illər bu xəstəlikdən əziyyət çəkmişdir. O, hərbi məktəbdə oxumaq istəsə də, həmin xəstəlik üzündən təhsilini yarımçıq qoymağa məcbur olmuşdur. 1931-1934-cü illərdə

Qarakəsə, Qaraqoyunlu və Ərzurum ibtidai məktəblərində dərs deyən Kərim Yayıcı müəllimlik etməklə yanaşı, təhsilini artırmaq qayğısına da qalmış, əvvəlcə Ərzurum litseyinin ədəbiyyat bölümünü bitirmiş, hərbi xidmətdən sonra, 1937-ci ildə isə Ankara Universitetinin Türk dili və ədəbiyyatı bölümünə daxil olmuşdur. Lakin xəstəliyi uçbatından o, təhsilini yarımçıq buraxmağa məcbur olmuşdur.

Kərim Yayıcının yaradıcılığı kəmiyyət etibarə ilə o qədər də zəngin olmamışdır. O, az yazmış, lakin yazmaq xatirəyə bircə misra belə qələmə almamışdır. Ona görə də müəllifin şerləri təsirli və əfsunedicidir. İlk poetik axtarışlarını Berlində çıxan "Qurtuluş" dərgisində dərc etdirən Kərim Yayıcı sonralar mühacirət mətbuatı, xüsusilə də "Azərbaycan" jurnalı ilə sıx əlaqə saxlamışdır. Sağlığında isə şairin yalnız bir kitabı nəşr olunmuşdur. 1962-ci ildə "Vətəni və milli şerlər" adı ilə Ankarada buraxılan bu kitaba şairin müxtəlif vaxtlarda yazmış olduğu şerlərin bir qismi və "Hacı Tağı" adlı hekayəsi daxil edilmişdir.

Kərim Yayıcının şerlərinin əsas mövzu hədəfləri Türkiyə, Qafqaz və Azərbaycana ünvanlanmışdır. (Təsadüfi deyildir ki, o, "Vətəni və milli şerlər" kitabına daxil edilən şerlərini də bu başlıqlar altında qruplaşdırmışdır). Lakin şairin şerlərində Azərbaycan mövzusu ön sırada dayanır, başqa sözlə, onun poeziyasının baş xəttini təşkil edir. "Yayıcının şerləri onun tərcümeyi-halındır, özünün və didərgin olmuşların qəm karvanıdır. Onun əksər şerlərində qəm yükü bütün acısı və ağırlığı ilə hiss olunur". (*Şamil Qurbanov. Yaxın və uzaq dünyamız, Bakı, Azərənəşr, 1997, səh. 307*). Məhz bioqrafiyasını, özünün və özü kimilərin taleyini qələmə aldığı üçündür ki, onun şerlərində qeydsiz-şərtsiz xronoloji ardıcılıq duyulmaqdadır. Ona görə də şairin şerlərini oxuyan hər kəs burada onun uşaqlıq və təhsil illərindən tutmuş siyasi mübarizəyə qoşulduğu və bu mübarizənin fəal mücahidlərindən birinə çevrildiyi dövrlərdə (daha doğrusu həyatının sonunadək) keçdiyi ömür yolunun salnaməsi ilə

tanış olur.

Bütün mühacirlər kimi Kərim Yayıcının da bəxtinə, taleyinə düşən kədərli və iztirablı ömür yolu onun şerlərinə hopmuş, yazılarına həzin, küskün bir ovqat aşılamışdır. Xalq şeri səpkisində, bayatı formasında yazdığı bir əsərdə şair:

*Əzizim viran bağlar,
Gülüm yox dərəm, bağlar.
Rüzgar belə əsərsə,
Ürəyim vərəm bağlar, –*

deyə taleyindən şikayət edir. Lakin şairin bu səpkili şerləri duyğuyla yaşantının canlı vəhdətindən doğduğu üçün fərdiyyətini, kimliyini itirərək sosial məzmun daşıyır.

Yaradıcılığının erkən çağlarında olduğu kimi, sonralar da bədbinlik ovqatı Kərim Yayıcının şerlərini tərk etməmiş, əksinə bu çalar daha da güclənərək onun yazılarının əsas məziyyətlərindən birinə çevrilmişdir. Məsələn, şairin "İqdirin qurtuluşu" şerinə nəzər salaq:

*Soyan soydu, hər nə varsa əllərdə,
Tab qalmadı yorğun, arğın qollarda.
Körpələri qoyduq bir-bir yollarda.
Göy üzünə çıxdı körpə fəğanlar
Gəlməz olsun, gəlməz olsun o anlar.*

*... Nədən düşməni dostluğuna inandıq?
Nədən yarab, nədən böylə doğrandıq?
Yetər artıq tarixdən də utandıq.
Türk xalqını namərdlərə əzdirmə,
Yurdsuz qoyub diyar-diyar gəzdirmə!..*

Həcm etibarə ilə bir qədər böyük olan bu şerdə şair uşaqlıq şahidi olduğu canlı tarixi hadisələrin ürək ağrından mənərəsini yaradır. Bir qədər sonra qələmə alınmış "Mək-

tub" adlı şerində isə Kərim Yayıcı Rusiya əsarətində "türklüyün son nəfəsini tükədən" Azərbaycan türklərinin faciəsindən söz açır. Anadolu türklərinə ünvanlanmış bu şerdə şair lirik qəhrəmanın diliylə yalnız rus əsarətinin dəhşətlərindən söz açmır, bəlkə daha çox əsir ömrü yaşayaqı qaradaş xalqın taleyinə Türkiyə dövlətinin biganə qalmasından təəssüflənir:

*Mən isə rusun
Qanlı pəncəsində
Bəlkə də
türklüyümün son nəfəsini
tükətiyorum!..
Rus hərifiylə yazılan məktubum
Bəlkə səni güldürür,
Fəqət sakın "Mənə nə!"
Dəyə bir şey söyləmə
Zira, məni rusdan çox
Sənin ilgisizliyin,
hissizliyin öldürür!..*

İstedadlı ədəbiyyatşünas Əbdülvahab Yurdsevər Kərim Yayıcının "Vətəni və milli şerlər" kitabına yazdığı "Milli şerlər deməti" adlı ön sözdə diqqəti şairin yaradıcılığının bu məqamına yönəldərək qeyd etmişdir ki, "Yayıcının hüznü Əhməd Cavadın şerlərində gördüyümüz o dərin hüznə çox bənzəməkdədir. Bu hüzn Azərbaycanın iki illik şanlı istiqlal həyatından sonra təkrar əsarət boyunduruğu altına düşməsindən irəli gəlməkdədir".

Kərim Yayıcının şerlərinin baş qəhrəmanı bütün ömrü boyu unuda bilmədiyi, həsrətilə yaşadığı, vüsal ümidilə qovrulduğu doğma Azərbaycandır. Əgər Azərbaycanı şama bənzətsek, Kərimin şerlərini bu şamın başına fırlanan, onun eşqilə yanmağa, qovrulmağa hazır olan pərvanəyə bənzətmək olar. Şair Azərbaycana həsr elədiyi şerlərinin birində

onu dan yerindən boylanan günəşə bənzədir, başqa bir şerində isə Vətənin hüsnünü, gözəlliyini vəsf eləmək üçün söz tapa bilmədiyini yazır. O, Vətəndən uzaqda yaşamağın, qəribliyin, mühacirliyin dərd və ağrılarından danışarkən azad bir quş olmaq, doğma diyara uçmaq, ona qovuşmaq həsrəti ilə nəfəs alır. "Azərbaycanın sehr və gözəlliyinə ithaf" adlı şerində şair doğma yurdunu vəsf etməkdən doymur, onun ilahi gözəlliyinə heyran olduğunu poetik bir dillə ifadə edir:

*Siləmmədi qəlbimdəki eşqini;
Nə ölkələr, nə dənizlər, nə göylər;
Nə ulduzlu səmaların cilvəsi;
Azərbaycan, ey gözəllik ölkəsi!
Ateş kimi yaxar könlü bu ismin,
Sənə bunu ilk baxışda verən kim?
Aşiqmiydi sənə səni yaradan;
Nədir söylə, bu səndəki hüsnü-an?
Azərbaycan! Azərbaycan!..*

Kərim Yayıcının şerlərinin biri "Göygöl" adlanır. Əhməd Cavadın məşhur "Göygöl" rədifli şerinə nəzirə kimi yazılmış bu əsərdə şair əslində Göygölün simasında Azərbaycanın obrazını yaratmış, Vətənin dərd və iztirablarını ön plana çəkmişdir:

*Duydum ki, çiçəklər boynunu bükmüş,
Yurdumu düşmənlər saralı, Göygöl.
Səni sevnələrin dərdi böyükmüş,
Qoluna zənciri vuralı, Göygöl.*

*Kimsəsiz ruhunu qaplamış sızı,
Silinmiş yolundan son ayaq izi.
Vəfasız bülbül də unutmuş bizi,
Qalmamış dağların maralı, Göygöl.*

*Dönmüş o aləmlər bir qara günə,
Sürülər dağılmış yollar üstünə.
Dağlar həsrət çəkər əski türkünə,
Çobanlar qavalı qıralı, Göygöl.*

Kərim Yayıclının şeirlərinin bir qismi Azərbaycan siyasi mühacirətin liderlərinə və tanınmış şəxsiyyətlərinə həsr olunmuşdur. Bunların içərisində "Batan günəş", "Möhtərəm Məhəmməd Əmin bəyin əziz ruhuna" (hər iki şeir M. Ə. Rəsulzadəyə ithaf olunub), "Mirzə Bala üçün" (M. B. Məmmədşadəyə yazılıb), "Alageyik masalı" (M. Ə. Rəsuloğluna həsr edilib), "Qalmasın o matəm gözlərdə" (Əbdülvahab Yurdsevərə ithaf olunub), "Azərbaycan" (Teymur Atəşliyə yazılıb), "Yurdum və bayrağım" (Kərim Odərə ithaf olunub), "Milli vaiz" (Əli Vulkana həsr edilib), "Azəricə" (Əhməd Qaracaya qoşulub) və başqa şeirləri xüsusi yer tutur. Bioqrafiyasından və yazılarından aydın olur ki, Kərim Yayıclı Azərbaycan istiqlal hərəkatının lideri M. Ə. Rəsulzadə ilə yaxından dostluq etmiş, onunla daim əlaqə və ünsiyyətdə olmuşdur. M. Ə. Rəsulzadənin "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı"nda onun "Araza" adlı şeirindən nümunə gətirilmiş, yaradıcılıq istedadlı təqdir olunmuşdur: "...Milli mühacirət şəraitində yaşayan və yurdsevərlik ideyalarını tərənnüm edən başqa şairlər də vardır. Bunlardan Sənan və Yayıclı Kərimi göstərə bilər".

1955-ci ilin martında M. Ə. Rəsulzadə Ankarada vəfat edərkən onun ölümünə kədərliyənlərdən biri də Kərim Yayıclı olmuşdur. Yayıclı böyük öndərin ölümündən doğan acının təsirilə qələmə aldığı və "Azərbaycan" dərgisinin 1955-ci il mart tarixli sayında dərc etdirdiyi "Böyük mücahid" adlı məqaləsində M. Ə. Rəsulzadənin fəaliyyət yolunu xarakterizə edərək yazırdı ki: "O həyatında tək bir qayenin qulu və köləsi oldu: Vətənin və istiqlalın! İşdə, bu mühüm və ana qayədə həpimiz birləşməliyiz". Şairin M. Ə. Rəsulzadənin ölümünə yazdığı "Batan günəş" adlı şeirindən iki

misra isə Ankaranın Əsri qəbiristanlığında uyuyan ulu öndərin məzar daşına həkk olunmuşdur:

*Yaşatmazdı qəlblərlə ümidsizlik və məlal,
Onun məfkurəsiydi: haqq, müsəvat, istiqlal.*

Ömrünün erkən yaşlarından mühacirət həyatı yaşamağa məcbur olan **Alazan Baycanın** (1913-1989) poetik axtarışları şerimizin kədər və həsrət etüdlərini təşkil etməkdədir. Vətəndə Hacı Həsənzadə imzası ilə tanınan Alazan Baycan qəribə və ibrətəməz bioqrafiya yaşamışdır. Müəllifin özünün yazmış olduğu qısa tərcümeyi-haldan öyrənmək olur ki, o, 1913-cü ildə may ayının 12-də Qazax şəhərində anadan olmuşdur. İbtidai təhsilini bitirdikdən sonra Qazax müəllimlər seminariyasına daxil olan gələcək ədib 1929-cu ildə həmin məktəbi qurtarmışdır. O, bir müddət Balakəndə müəllimlik etdikdən sonra 1931-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuş, lakin təhsilini başa vura bilməmişdir. Buna səbəb ölkəni bürüməkdə olan repressiya dalğasının güclənməsi, onun həyatı üçün təhlükə ehtimalının getdikcə reallaşması ilə bağlıdır. Adının "milletçi" kimi hallandırılmasından ehtiyatlanan Alazan Vətəni tərk etmək qərarına gəlir. Belə ki, 1933-cü ildə universitet təhsilini yarımçıq buraxıb Güney Azərbaycana, oradan da Türkiyəyə gedir. Bir il sonra İstanbul Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olaraq 1939-cu ildə təhsilini bitirir. Universiteti başa vurduqdan sonra bir neçə il hərbi xəstəxanada, tibb klinikasında çalışan doktor Alazan Baycan 1942-ci ildə, II dünya savaşının qızgın çağında Almaniyaya gedərək əvvəlcə Berlin, bir il sonra isə Freyburq Universitetində çalışır.

1948-ci ildə Freyburqda daxili xəstəliklər klinikası açaraq fəaliyyətini həkim kimi davam etdirən Alazan Baycan ömrünün sonlarına qədər bu şəhərdə yaşamış, sevdiyi peşəsi ilə məşğul olmuşdur. Alazan Baycan qürbətdə yaşasa da

Vətənə əlaqəsini üzmemiş, müxtəlif vasitələrlə kitab və mətbuat əldə etmiş, Azərbaycanda cərəyan edən hadisələrlə həssaslıqla izləmişdir. O, iyirmi ilə yaxın görkəmli ədəbiyyatşünas alim Abbas Zamanovla məktublaşmış, kitab mübadiləsi etmişdir. Abbas Zamanova ünvanlanmış məktubların birində Vətən həsrətini ifadə edən şair yazır: "Dünyada yeganə arzum ana Vətəni ziyarət etməkdir. Heç bilmirəm bu istək mənə qismət olacaqdırımı?" (**A. Zamanov. Bir mühacir şairin taleyi, "Ədəbiyyat və incəsənət", 4 may 1990**). Lakin təəssüflər olsun ki, bir çox mühacirlər kimi Alazan Baycana da tərk etdiyi doğma Vətəni görmək nəşib olmadı. O, qəlbində illərdən bəri gəzdirdiyi Vətən qübarını özü ilə qəbrə apardı, 1989-cu ilin noyabr ayının 9-da Qərbi Almaniyanın Freyburq şəhərində əbədiyyətə qovuşdu.

Alazan Baycanın həyat yoldaşı İnqa xanımın A. Zamanova göndərdiyi məktubda didərgin şairin ölümü belə təsvir olunur: "Alazan ömrünün son dəqiqələrində bu sözləri dedi: Azərbaycan... Qazax... Səməd..."

O, bu sözləri deyəndən sonra keçindi." (**Bax: A. Zamanov. Bir mühacir şairin taleyi, "Ədəbiyyat və incəsənət", 4 may 1990**).

Bədii yaradıcılığa erkən yaşlarından başlayan Alazan Baycanın "İlk sevgi" adlı dörd misralıq şəri 1926-cı ildə yazılmışdır:

*Alıncağın dibində,
Gözüm qaldı gözündə.
Sevdim səni o gündən,
Bilirmisən özün də.*

Sonralar bütün ömrü boyu şer yaradıcılığını davam etdirən şair əsərlərinin kitab halında nəşrinə marağ göstərmişdir. Yalnız ömrünün son illəri Ankarada onun "Könül sazından" (1983) və "Dağ çiçəkləri" adlı iki şer kitabı nəşr

olunmuşdur ki, şairin poetik dünyası haqqında bu kitablara daxil edilmiş şerlər fonunda danışmaq mümkündür.

Alazan Baycanın şerlərində Səməd Vurğun poeziyasının ecazkar təsiri duyulmaqdadır. Bu, özünü xüsusilə şairin yaradıcılığının ilk dövrlərində yazdığı əsərlərdə daha qabarıq şəkildə əks etdirməkdədir. Şübhəsiz ki, bu fakt onun ilk gəncliyində bağlanmış olduğu əbədi mühtdən mayalanır. 1930-cu ildə Qazaxda yazdığı "Dağ köçü" şerinin poetik ruhu və ümumi estetik çaları fikrimizi sübut etməkdədir:

*Haçasudan keçdik dağlara sarı,
Göllərdə ördəklər üzduyü zaman.
İstəram görəəm mən o nazlı yarı,
Saçına çiçəklər düzdüyü zaman.*

*Arabamız irəlilədi durmadan,
Keçdik əyri-üyrü, tozlu yollardan,
Aşıqlar dəm vurdu vəfalı yardan,
Gözəllər gözünü süzdüyü zaman.*

*Qoyun, quzu dağdan enib gələrdi,
Anasın itirmiş quzu mələrdi.
Nə yaman olurmuş ayrılıq dərdi,
İnsan ümidini üzduyü zaman.*

*Uzaqlaşdıq əldən yollar qaraldı,
Qaraldı dumanlı dağların ardı.
Füzuli ürəklər yaxar, ağılları,
Gözəllər sözündən döndüyü zaman.*

Sonralar müxtəlif diyarları gəzib, müxtəlif mövzularda şerlər yazsa da, ilk gəncliyində kökləndiyi ovqat şairi heç bir zaman tərk etməmişdir. Fəqət bu ovqat Vətən həsrəti, yurd göynərtisi ilə bir qədər küskünləşmiş, bədbinləşmişdir – lakin heç bir vaxt ümitsizləşməmişdir. 1943-cü ildə Ber-

lində yazdığı, sonralar ilk kitabına ad seçdiyi "Könül sazından" şerində olduğu kimi:

*Mən aşığam odsuz yandırm,
Yanan odlar mənsiz olmaz.
Vətən, səni hər an andım,
Vallah, könlüm sənsiz olmaz.*

*Çoxdan bəri yaralıyam,
Dostlarımdan aralıyam.
Bilsinlər ki, vəfalyam,
Didərginlər dərdsiz olmaz.*

*... Baycan! Gəl, çatma qaşların,
Yorucu sərt yoxuşların.
Qarlı, boranlı qışların,
Bu gedişi sonsuz olmaz.*

Alazan Baycanın şerlərindən aydın olur ki, qürbət həyatı onun üçün o qədər də asan keçməmişdir. O, qəribliyin möhnət və əzablarına daim tuş olmuş, cürbəcür çətinliklərlə üzləşmişdir. Lakin heç bir zaman doğulub boya-başa çatdığı Azərbaycanı unutmamış, ona xor baxmamış, əksinə həmişə Vətəni ilə öyünmüş, fəxr etmişdir:

*Məndən soruşurlar sən haralısan?
Üzün buğda rəngi, gözələrin qara,
De görək sən hara, bu yerlər hara,
Kimlər səni salmış bu uzaqlara,
Didərgin baxışlı, sən haralısan?*

*Mən Kürün, Arazın axdığı yerdən,
Xəzərin Qafqaza baxdığı yerdən.
Azərin odları yaxdığı yerdən
Keçilməz yolları keçib gəlmişəm.*

Alazanın şerlərində Azərbaycanı işğal edən, onu və onun kimi yüzlərlə, minlərlə insanı didərgin salan imperiya cəladları ifşa olunur. Şair Vətənin əsarətdə olmasına, yurdunda yadların at oynatmasına dözə bilmir. Lakin inanır ki, əsarətin ömrü uzun sürməyəcək, gün gələcək ki, onun da xalqı hür, azad bir həyata qovuşacaqdır.

Alazan Baycanın şerlərinin bir qismi Azərbaycanın yazıçı və ziyallılarına – Əhməd Cavada, Səməd Vurğuna, Mirvarid Dilbaziyə, Abbas Zamanova, Nəbi Xəzriyə, Qulu Xəlilliyə və b. həsr olunmuşdur. Lakin bu şerlərdə də konkret subyektlərdən daha çox Vətənin gözəlliyi, təravəti, böyüklüyü, Vətən həsrətinin çəkilməzliyi ifadə olunmuşdur.

Azərbaycan mühacirət poeziyasından danışarkən **Araz Almasın** (1937-1993) yaradıcılığının da bəzi məqamlarına toxunmadan keçmək mümkün deyildir. Almas İldırımın oğlu olan Araz Almas 1937-ci ildə Türkiyənin Elaziq şəhərində anadan olmuşdur. O, orta təhsilini Elaziqdə almış, sonra isə İstanbul Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmiş, daha sonra jurnalistikaya həvəsi ucundan iki il Yüksək qəzetçilik akademiyasında oxumuşdur. Araz Almas təhsilini bitirdikdən sonra bir müddət Türkiyənin "Son havadis", "Yeni İstanbul", "Cümhuriyyət" qəzetlərində müxbir işləmişdir.

Araz yaradıcılığa erkən yaşlarından başlamışdır. "Sən və mən" adlı ilk şerini 1954-cü ildə dərc etdirən şair heç bir zaman söz-sənət dünyasından ayrılmamışdır. Ədəbiyyatşünas Maarif Teymurun yazdığına görə, onun Türkiyədə beş kitabı çap olunmuşdur ki, buraya üç yüzə qədər şeri daxil edilmişdir. Müəllifin yazılarının bir qismi "Atatürk" dər-gisində çap olunmuşdur.

Araz Almas 1992-ci ildə ata yurduna – doğma Azərbaycana dönmüş, bir il sonra illərdən bəri düçar olduğu xəstəlikdən dünyasını dəyişmiş, Şüvalanda dəfn olunmuşdur. (Burada ata ilə oğulun taleyinin oxşar məqamlarını xatırlamaq olmur. Belə ki, Almas İldırım Bakıda doğulub, Ela-

ziqdə dünyasını dəyişib, Araz Almas isə Elaziqdə dünyaya gəlib, Bakıda əbədiyyətə qovuşub).

Arazın şerlərində Almas İldırımın yazılarında olduğu kimi ilk diqqəti çəkən Azərbaycan mövzudur. Bu mövzu şairi daim narahat etmiş, fikrindən, düşüncələrindən bir an ol-sun belə çəkilməmişdir. O, nədən yazır-yazsın şerlərinin mayasında Vətənin sevgi və həsrətdən yoğrulmuş obrazı cilvələnməkdədir;

*Türkün böyüklüyünü sən göstərdin cahana,
Necə ulu kişidir səni doğuran ana,
Sən ana qucağından torpağın qucağına,
Gülə-gülə gəlibsən qəhrəman türk balası,
Belə igid görmədim bu dünya qurulası.*

Şairin yaradıcılığının son illərinin məhsulu olan bu şer "Qarabağ şəhidlərinə" adlanır. Şərdə Azərbaycanın ayrıl-maz tarixi torpağı olan Qarabağın azadlığı uğrunda ömrünü verən Vətən oğullarının qəhrəmanlığı tərənnüm edilir. La-kin şairi şəhidlik zirvəsinə yüksələn igidlərin nakam taleyi ağrıtır. O, Azərbaycanın qəhrəmanlar yurdu olduğu, bu tor- pağın sinəsində yalnız şəhidlərin yatdığı üçün qürur duyur.

Araz Almasın şerlərinin biri Azərbaycan cümhuriyyətinin banisi M. Ə. Rəsulzadəyə ithaf olunmuşdur. Şərdə böyük siyasi xadimin müstəqil dövlət qurmaqla xalqın gələcəyinə işıq tutduğu, azadlıq, hürriyyət uğrunda mübarizələri əks olunur.

Şairin "Əlvida", "Çəkinmə", "Son nəsihət", "Verin", "Can bədəndə qalmasa" və b. şerlərində ayrılığın, yalnızlığın, xəstəliyin, dünyadan erkən köçüb getmək qorxusunun do-ğurduğu bədbin, küskün əhvali-ruhiyyə əksini tapmışdır. Lakin bu şerləri yalnız şəxsi duyğuların əks-sədası kimi qiymətləndirmək doğru deyildir. Çünki şerlərin ruhunda ciddi sosial məzmun çaları duyulmaqdadır ki, bu da onların fərdiyyəçilik ruhunda dərk olunmasına imkan vermir.

Azərbaycan mühacirət poeziyasının ümumi mənzərəsi, haqqında bəhs olunan, yaxud adları çəkilən müəlliflərin ya- radıcılığı ilə bitmir. Qeyd edək ki, daha çox ədəbiyyatşü- naslıq və publisistika sahəsində fəaliyyət göstərən Ə. Hü- seynzadə (Turan), M. Ə. Rəsulzadə və b. ara-sıra şer ya- radıcılığı ilə məşğul olmuşlar. Xüsusilə, Ə. Hüseyinzadə şer və tərcümə yaradıcılığına daha müntəzəm şəkildə bağlı ol- muş, vaxtaşırı mətbuatda çıxış etmişdir. Əli bəyin müxtəlif vaxtlarda yazdığı "Əski tibbiyyə", "Dardanel izharı", "İnci- zabları", "Şair", "Kelebek", "Bağçamın ağacları", "Tibb dünyasına", "Afət qarşısında şair, alim və gənclik", "Ona inan", "Onun vəfatı tarixi", "Ondan öncə və sonra" kimi şer- ləri mühacirət poeziyasının ümumi ahəngi ilə səsleşsə də, görkəmli mütəfəkkirin poetik dünyasını öyrənməyə imkan verir; həmçinin mühacirət poeziyasının yalnız həsrət, nisgill notları üzərində köklənmədiyini göstərir.

NƏSR VƏ DRAMATURGIYA

Azərbaycan ədəbi mühacirəti qələmini nəsr və dramaturgiya sahəsində də sınamış və hər iki janrdə orijinal sənət nümunələri ortaya çıxarmışdır. Xüsusilə mühacirət nəsrinə özünəməxsusluğu ilə seçilməkdədir. Y. V. Çəmənzəminli, Əhməd Ağaoğlu, Mirzə Bala Məmmədzadə, Kərim Yayılcı və başqalarının povest və hekayələri, M. Ə. Rəsulzadənin xatirələri, Məmməd Altunbayın, Həsən Zeynallının romanları, xüsusilə ömrü Fransada keçmiş olan Banin imzası ilə tanınmış Ümmulbanunun bədii və sənədli-bioqrafik əsərləri bu ədəbiyyatın ayrıca dəyərləndirilməsi ehtiyacını doğurur. Mühacirət nəsrinin bəzi nümunələri, o cümlədən Baninin "Qafqaz günləri" romanı və rus mühacir yazıçısı Bunin haqqında xatirələri, həmçinin "Paris günləri" romanından bəzi parçalar fransızcadan dilimizə çevrilərək nəşr olunmuşdur. Azərbaycan oxucuları M. Ə. Rəsulzadənin "Stalinlə ixtilal xatirələri" memuarı, M. B. Məmmədzadənin və Səməd Ağaoğlunun bəzi hekayələri ilə də tanış olmaq imkanı əldə etmişlər. Bundan əlavə Məmməd Altunbayın "Hürriyyətə uçan türk" əsəri də Bakıda nəşr olunmuşdur. Lakin bütün bunlar mühacirət nəsrinin canlı, dolğun mənzərəsini bütünlüklə əks etdirmir. Xüsusilə Banin və Səməd Ağaoğlunun yaradıcılığının ciddi tanınılmasına ehtiyac var.

Azərbaycan mühacirət nəsrinin bir sıra maraqlı orijinal nümunələri böyük mütəfəkkir **Əhməd Ağaoğlunun** qələminə məxsusdur. Qeyd edək ki, Əhməd bəy elmi yazılarından savayı əsas etibarlı ilə siyasi publisistika ilə məşğul olmuş, bəzi siyasi məramlı yazılarını isə bədii şəkildə işləmişdir.

Bu sıraya "Sərbəst insanlar ölkəsində", "Mən nəyəm?", "Könülsüz olmaz" və b. əsərləri aid etmək mümkündür. Həmçinin Ə. Ağaoğlunun digər yazılarında da bədii və publisistik məqamların qaynaşması, biri digərini təməmlədiyi görünməkdədir.

Əhməd Ağaoğlunun bədii nəsrində "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsərinin xüsusi yeri vardır. Müəllif siyasi-fəlsəfi esse səpkisində işlənmiş əsərin nəşrinə yazdığı ön sözde qeyd edir ki, "Əsərimə nasıl bil şəkil vermək xüsusunda bir çox tərəddüd zamanları keçirdim: nəhayət onu bir hekayə şəkildə yazmağı qərar verdim. Əsarətdən qurtulmuş bir Türk fərdini hür və sərbəst bir ölkəyə gətirdim: bu ölkənin rəhbərləri – Türk Cümhuriyyətini quran dahinin əməl və arzularının təəqqüqü üçün çalışmaqdadırlar. Türk fərdi – iş-tə mənim "Pir" dediyim bu rəhbərlər ilə görüşür. Onların bir cümhuriyyətdə hür və sərbəst vətəndaşların nasıl olmaları lazım gəldiyi haqqındakı fikirlərini öyrənir, eyni zamanda da məmləkətimizin istiqbalda hürriyyət və fəzilət siyasində nasıl inkişaf edərk bir nur və mədəniyyət mənbəyi olacağını da – Sərbəst ölkədə gördüyü irfan və mədəniyyət müəssisələrini təsvir etməklə göstərir."

"Sərbəst insanlar ölkəsində" əsərində Ağaoğlu utopiya, xəyal şəkildə azad, hür, insanların bərabər və xoşbəxt yaşadığı, qanunların ədalətli olduğu dövlət, cəmiyyət haqqında fikirlərini, arzularını bədii şəkildə ifadə etməyə çalışmışdır. Əsər müəllifin siyasi görüşləri ilə sıx bağlıdır. Buna görə də o, Ağaoğlunun sosial-siyasi baxışlarını öyrənmək üçün mənbə rolunu oynamaqdadır.

Müəllif yazır:

"Mən bir əsir idim, hür olmaq istədim. Zəncirlərimi qırdım, qalanın divarını dəldim və açığa çıxaraq dərin bir nəfəs aldım. İndi önümdə geniş bir çöl vardı. Nəyə gedəcəyimi, nasıl davranacağımı bilmirdim. Tərəddüdlə bir neçə addım atdım. Kəndimi iki yolun ayrıcında buldum və buraya dikilən bir dirək üzərində bu yazını oxudum:

Sol tərəfə gedən yol hürriyyət yoludur.
Sağ tərəfə gedən yol köləlik yoludur.

Sol tərəfi aldım, sabaha qədər yürüdüm. Şəfəq sökülər-kən kəndimi bir qalanın önündə buldum. Qalanın qapısı üzərinə altın xətt ilə yazılı bu lövhəni oxudum:

"Sərbəst insanlar ölkəsi."

Qeyd edək ki, əsərin ayrı-ayrı fəsillərində yazıçı mənəvi təkamülün mərhələlərini, nəhayət, sərbəst insanlar ölkəsinə qəbul mərasimini təsvir edir. Əhməd Ağaoğlunun xəyə-lən yaratmış olduğu "sərbəst insanlar ölkəsində" oxucu "... kamil ictimai münasibətlər, mehriban ünsiyyət, əmək-daşlıq şəraitində yaşayan azad insanların konstitusiyası, vətəndaşlıq fəaliyyəti, maarif, ticarət, əkinçilik, nəqliyyat, sənaye sahəsindəki nailiyyətləri haqqında canlı, fərəh və iftixar dolu faktlar, mühakimələr, lövhələr və aforizmlərlə ta-nış olur". (Əziz Mirəhmədov.) Əhməd Ağaoğlunun fikrincə, xoşbəxt cəmiyyətin sütunları azadlıq və hürriyyətdən yapıl-malıdır. Cəmiyyətin xoşbəxtliyinin mühüm amillərindən biri isə tufeyliliyə, işsizliyə qarşı mübarizənin olması, "gözünü dövlətin xəzinəsinə dikənlərin", "süni qazanc yolu" ilə sər-vətə yiyələnmək istəyənlərin rədd edilməsidir.

"Sərbəst insanlar ölkəsində" əsərində müəllif bir səyyah kimi təsvir etdiyi hadisələrin fonunda cəmiyyətin mənəvi təkamülünə mühüm dəyər verir. Xalqın savadlanmasını, maariflənməsini, cəmiyyətin azadlığı, xoşbəxtliyi üçün va-cib şərtlərdən hesab edən yazıçı bu yolda ədəbiyyatın üzə-rinə böyük missiya düşdüyünü göstərməklə, həmçinin Şərq ədəbiyyatının "... İçində bulunduğu mühitə, insan və təbiət mühitinə yabançı qaldığını" qeyd etməkdən çəkinmir. Mü-əllifin fikrincə, sağlıqlarında mədh olunmaqla ən uca mərə-təbəyə yüksələn, ölümlərindən sonra həcv edilməklə ən aşağı dərəcəyə endirilirlər.

Əsərin sonunda Ağaoğlu təsvir etdiyi qəhrəmanının tim-salında özünün sosial baxışlarını belə izah edir:

"... Mən bu qanunların xaricində və onların xilafına olan min bir qüvvətin zəbunu və məhkumu idim. Fikir köləliyi, hiss köləliyi, hərəkət köləliyi mənim qədərimdi. Düşünən, duyan, yaşayan mən deyildim, başqası idi. Mən yalnız baş-qasını təqlid etmək, ona itaət etməklə mükəlləf idim. Mən mən deyildim, onun kölgəsi, qaraltısı, həyulası idim. Xüla-sə, mən yoxdum, bir əfsanə idim.

Fəqət bu diyara gəlincə, məniyim mənə gəldi, varlığını duymağa başladım. İlk kərə burada anladım ki, insan həqi-qətən kainatın ziynəti və sərtacıdır."

Bir növ avtobiografik səciyyə daşıyan "Mən nəyəm?" (Əsər Azərbaycan nəşrində "Mən kiməm?" şəklində veril-mişdir) adlı bədi-fəlsəfi essədə Ağaoğlu içi (altruizmi) ilə çö-lü (eqoizmi) arasındakı təzadların qaynağını açmağa çalı-şır. Müəllifə görə, "hesablanmış və müvazinətli eqoizmlə altruizm yaşayışın forması və genişlənməsi üçün təbiətin bəxş etdiyi əsaslardır."

İnsan təbiətində ikiliyin yanaşı mövcudluğunu öz xarak-teri, daxili məni təmsalında dəyərləndirməyə çalışan Ağ-aoğlu sadə, anlaşıqlı şəkildə fikirlərini oxuculara təlqin et-məyə çalışır. Aydınlıq üçün əsərdən gətirdiyimiz bir məqa-ma diqqət yetirək:

"Sizi inandırırım ki, mən içimdə çox səmimi və qızgın millətpərvərim. Türkün yüksəlməsi üçün çalışmaq, onun izzəti-nəfsini, şərəfini, haqqını, hürriyyətini müdafiə üçün özümü təhlükəyə atmaq fikrini sevinclə qəbul edərim. Hələ fəqir və ac türk gördümmü, heç dayana bilmirəm. İstəyirəm ki, varımı-yoxumu ona verim. Lakin bu məlun çölüm yox-durmu? Mənə meydan vermir, daim qabağımı kəsir, əngəl törədir. Məsələn, keçən gün evimizin balkonundan baxır-dım. Küçədə birini döydürlər. Camaat toplanmışdı, uzaq-dan hadisəni seyr edirdi, yaxınlıqda polis də yoxdu. Dər-hal, küçəyə yüyürmək istədim. Ancaq çölüm yenə qabağı-mı kəsdi:

– Hara?

– Döyüləni qurtarmağa...
– Dalaşanları tanıyırsanmı?
– Nə dəxli var? Getmək borcumdur.
– Çəkil kənara! Borcu imiş! Don Kixot! Özünə iş tapıb!
Niyə sənin borcun başqalarının da borcu olmasın?
– Əfəndim! Bu mənim, sənin, başqalarının və hər kəsin borcudur!

– Xeyr! Mənim qətiyyəti borcum deyil! Mənim birinci borcum özümü döydürməkdir. Hər kəs də mənim kimi elə sə kimsənin kimsəyə borcu qalmaz.

Mən əsəbiləşdim, hiddətlə dedim:

– Əfəndim, döyüləni qurtarmırsan, acı doyduurmursan, xəstəyə baxmırsan, məzlumu himayə etmirsən, xülasə, əlini ağdan-qaraya vurmursan, sonra da milliyətpərvərlik iddiasına düşürsən, elə deyilmi?"

Əhməd Ağaoğlunun "Könülsüz olmaz" ədəbi-fəlsəfi esse-sində isə cəmiyyət həyatının sosial problemlərinə diqqət yönəldilir. Hadisələrə mənəvi-əxlaqi prizmadan yanaşan yazıçı iki dostun – Turğudla müəllifin özünün mükaliməsi şəklində yazmış olduğu əsərdə bu problemlərin həlli yollarını axtarır. Ölkəni düşmüş olduğu ictimai böhrandan çıxarmaq üçün hardan yapışmalı, hansı işdən başlamalı məsələsi ortaya çıxdıqda Turğud könüllü, dostu isə qafanı vacib hesab edir. Onların mübahisəsinə qoşulan qoca bir kəndli Turğudu müdafiə edərək: "Könülsüz iş olmaz", – deyir. Qoca kəndlinin fikrincə, "... hər şeyə can verən, hər şeyi dirildən, hər şeyi yaradan, qanunu rəvnəqləndirən, məmuru çalışdıran, məbus və valiyə insaf və mürüvvət təlqin edən, kəndliyə qonşusunu sevdiren, yardımına qoşduran, xülasə, insani insanlaşdırən qəlbdir".

Əhməd Ağaoğlu öz qəhrəmanı Turğudun dili ilə Türkiyənin acınacaqlı vəziyyətinin səbəblərini ölkənin "köhnə qəbli" insanlar tərəfindən idarə olunmasında görür.

Azərbaycan mühacirət nəsrinin əsərlərini fransızca yazan Baninin yaradıcılığı timsalında əldə etdiyi uğurların

yalnız Vətənimizdə deyil, bəzi Qərb ölkələrində də etiraf olunması onun haqqında ətraflı danışmaq zərurəti doğurur. Nəşr olunmuş əsərləri və haqqında yazılmış olan tədqiqatlar göstərir ki, Baninin yazıları yalnız bioqrafik əhəmiyyət kəsb etmir, həmçinin Qafqaz və Azərbaycan tarixinin bir çox öyrənilməmiş məqamlarına işıq salır.

Qeyd edək ki, son illərə qədər **Ümmülbanu** (1905-1994) haqqında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında heç bir məlumat verilməmiş, onun imzası mənti mənada belə xatırlanmamışdır. Moskvada nəşr olunan biblioqrafik göstəricilərdə isə ondan fransız yazıçısı kimi bəhs olunmuşdur.

Ümmülbanu 1905-ci ildə Bakıda anadan olmuşdur. Tanınmış neft milyonçuları Musa Nağıyev və Şəmsi Əsədullayevin nəvəsi olan gələcək ədib uşaq ikən anasını itirmiş, bacıları ilə birlikdə avropalı daye və tərbiyəçilərin nəzarəti altında böyümüşdür. O, ciddi, mükəmməl təhsil almış, bir neçə dilə yiyələnmişdir.

1924-cü ildə siyasi vəziyyətlə əlaqədar olaraq Türkiyəyə mühacirət edən ədib, bir müddət orada qaldıqdan sonra Fransaya keçmiş, ömrünün sonlarına qədər Parisdə yaşamışdır.

Xatırladaq ki, əsrimizin 20-30-cu illərində Fransa, xüsusilə də Paris sovet rejimindən qaçıb gizlənən rus və rus əsərlərində yaşayan ayrı-ayrı xalqların siyasi mühacirətinin sıx cəmləşdiyi bir mühit idi. Burada "Qafqaz", "Prometey" və başqa nüfuzlu mühacirət mətbuatı nəşr olunurdu. Siyasi mühacirlər arasında tanınmış ziyalı, yazıçı və sənət adamları da var idi. Məhz Paris ədəbi mühiti Ümmülbanuya ciddi təsir göstərmiş, onu bədii yaradıcılığa həvəsləndirmişdir. Lakin yaradıcılığa erkən başlasa da, Ümmülbanu uzun müddət əsər nəşr etdirməmişdir. Onun "Nami" adlı ilk romanı yalnız 1943-cü ildə çap olunmuşdur. Mövzusu Azərbaycan həyatından alınan bu roman Fransa ədəbi mühitində əks-səda doğurmasa da, haqqında müsbət yazılar dərc olunmuşdur. Bundan həvəslənən yazıçı bir qədər sonra

“Qafqaz günləri” (1945) adlı romanını yazıb nəşr etdirir. “Qafqaz günləri” romanı Fransada ədəbi ictimaiyyətin diqqətini çəkmiş, onun müəllifinə maraq oyatmışdır. Məhz bu əsərin nəşrindən sonra Ümmülbanu sənət dünyasına daha ciddi şəkildə bağlanmışdır.

“Qafqaz günləri” romanında 20-ci əsrə qədərki tariximizin bədii mənzərəsi canlandırılmışdır. Avtobioqrafik səpkidə qələmə alınmış əsərin süjet xətti yazıcının tərcümeyihalı ilə bağlı faktlar və detallar əsasında qurulmuşdur. Roman son dərəcə səmimi bir dillə yazılmış, təsvir olunan hadisə və əhvalatlar lirik üslubun gətirdiyi həzin, kövrək çalarlarla zənginləşdirilmişdir. Məsələn:

“Yenə geri qayıtmalı olacağam, keçmişim mənə həmişə təəccübləndirir. Həm Şərq, həm alman, həm də rus adətləri ilə böyüyən uşaq – mən idim. Xəyalpərvər, qaraqabaq, bədxasiyyət qızıçığaz – mən idim. Hələ indi də təəccüb edirəm. Yada saldıığım xatirələr mənə yad görünür, inana bilmirəm ki, bunlar mənim xatirələrimdi. Mən bu xatirələr arasında sahib kimi deyil, qonaq kimi dolanıram. Bakı mənim üçün uzaq bir xəyala, ailəm isə keçmiş uydurmaya dönüb. Bəzən xəyalən oraya qayıdıb ləzzət alır, bəzən isə qarışıqlığa düşürdüm.” (*Ümmülbanu (Banin). Qafqaz günləri, Bakı, Yazıçı, 1992, səh. 54-55*).

Yaxud da:

“Qərribə uşaqlıq illəri yaşamışam! Bilirəm ki, hər kəsin uşaqlıq illəri uzaq keçmişə bənzəyir. Mənim uşaqlığım isə həm coğrafi, həm də tarixi mənada çox uzaqda qaldığından heç nə mənə həmən illərə bağlamır; nə inandığım din, nə fransız dili ilə əvəz olunmuş ana dilim, nə itirilmiş milyonlar, nə bir əşya, nə də bir şəxs. Keçmişim mənə çoxdan bitmiş bir ömür kimi görünür. Əvvəlki həyatım qaranlıq bir yuxuya, nağıldan çıxarılmış əfsanəyə oxşayır.” (*Yenə orada. Səh. 56*).

“Qafqaz günləri” romanını səmimiləşdirən və oxuculara sevdiren bir də yazıcının heyrətamiz etirafıdır. Belə ki,

Ümmülbanu şahidi olduğu dövrün hadisələrini olduğu kimi, çıpaq, üryan, bəzək-düzəksiz təsvir edir, heç nəyi oxucudan gizləmir. Qeyd edək ki, bu cəhət müəllifin bütün digər əsərlərinə xasdır.

Roman XX yüzilin əvvəlləri, cümhuriyyət dövrü, cümhuriyyətin devrildiyi ilk illər də daxil olmaqla Bakı mühiti və bu mühitin istər kübar, istərsə də aşağı təbəqələrinin həyat tərzini, habelə Azərbaycanın yaşadığı tarixi-siyasi hadisələrin mənzərəsini real şəkildə canlandırır. Əlbəttə, əsərdə adət-ənənələrimizlə bağlı müəyyən mübahisəli məqamlara da təsadüf olunur, lakin bunlar səthi, öteri təsir bağışlayır, romanın ümumi ruhunu əks etdirmir.

“Qafqaz günləri”ndə yazıçı şərqli, asiyalı, azərbaycanlı olması ilə fəxr edir və Qərb oxucularını Vətəni Azərbaycanla tanış etmək üçün etnoqrafik detal və təfərrüatlara üstünlük verir.

Romanın orijinaldan tərcüməçisi Hamlet Qoca əsər haqqında, daha doğrusu əsərin papulyarlığını şərtləndirən amillər haqqında qənaətlərini belə ümumiləşdirir: “Qafqaz günləri” əsərinin bizə qərribə görünən cəhətləri çoxdur. Hiss olunur ki, ilk əsərin uğursuzluğundan dərs almış müəllif bu avtobioqrafik əsəri oxunaqlı etmək üçün yeni bir fəndə al atıb. Bu fəndin adı isə səmimiyyətdir. Fransız oxucusunun zövqünə bələd olan Banin avtobioqrafik bir əsərdə səmimiyyətin, heyrət doğuran etirafının, maraqla qarşılacağını bilirdi.” (*Hamlet Qoca. Fransızlar yurdum haqqında, Bakı, Yazıçı, 1990, səh. 84*).

Ümmülbanunun bir qədər sonra yazmış olduğu, yenə avtobioqrafik səciyyəli “Paris günləri” (1947) romanında təsvir olunan əhvalatlar “Qafqaz günləri”ndə cərəyan edən hadisələrin davamıdır. Hər iki əsər üslub və forma baxımından bir-birinə olduqca yaxındır və eyni dəst-xəttlə qələmə alınmışdır. Lakin roman Fransa heyatından bəhs eləsə də, onun Azərbaycanla bağlı səhifələri çoxdur. Müəllif yeri gəldikcə, bu və ya digər əhvalatla bağlı doğma Vətəni Azər-

baycanı, doğulduğu, ilk gənclik illərini keçirdiyi Bakını xatırlayır:

"Hələ dörd il əvvəl Qafqaz azad ikən qohumlarımla bir hissəsi buraya gəlmiş, mən isə müstəqil Azərbaycan respublikasının naziri olan atamla orada qalmışdım. Sonra isə ruslar Qafqazı yenidən zəbt etdilər. Atam varlı olduğuna görə həbs olundu, mən isə on beş yaşında məcburən ərə getməli oldum. Bu dəhşətli illərin ən ümitsiz çağlarında belə xəyallarda özümə sığınacaq tapır, uğurlar, qələbələr haqqında fikirləşirdim." (*Ümmülbanu. "Paris günləri" romanından parça, "Araz" dərgisi, 1997, N 1/2, səh. 103*).

Bu romanlarla yanaşı Ümmülbanu "Ernst Yunkerlə görüş" (1951), "Mən tiryəki seçdim" (1959), "Sonra" (1961), "Yad Fransa" (1968), "Son ümidin çağırışı" (1971), "İvan Buninin son höcəti" və başqa əsərlərini qələmə almışdır. Bədii və sənədli-publisistik səciyyə daşıyan bu əsərləri mövzu baxımından şərti olaraq iki qismə ayırmaq olar. Onların bir qisminin mövzusu Fransa və ümumən Qərb həyatından alınmışdır. Yazıçının əsərlərinin ikinci qismi Azərbaycanla bağlıdır. Lakin ədibin mövzusunu Avropa həyatından aldığı əsərlərinin də Azərbaycanla bağlı məqamları vardır.

Xatirə üslubunda qələmə alınan "İvan Buninin son höcəti" sənədli-publisistik romanında Ümmülbanu Parisdə yaxından tanış olduğu və dostluq etdiyi rus mühacir yazıçısı İvan Bunin haqqında təəssüratını ümumiləşdirmişdir.

Ümmülbanu eyni zamanda ardıcıl tərcüməçilik fəaliyyəti ilə də məşğul olmuşdur. O, Dostoyevskinin "Özge arvadı" əsərini, "Tatyana Tolstoyun xatirələri"ni ruscadan, Ernst Yunkerin "Sülh" romanını alman dilindən, Qreqori Martonun "Dostum Billizar" və V. T. Vandın "Sən Polun həqiqətən dedikləri" əsərlərini ingilis dilindən fransızcaya çevirmişdir. Ədibin tərcüməçilik fəaliyyəti onun nəsr yaradıcılığına, yazılarının mövzu və üslubuna ciddi təsir göstərmişdir.

Yazıçı ömrü boyu Vətən həsrətilə çırpınmışdır. "Literatur-naya qazeta"ya verdiyi müsahibədə o, Qafqazda və Azər-

baycanda cərəyan edən hadisələri həmişə izlədiyini qeyd etmiş, "Qafqaz günləri" romanının ikinci nəşrinə əlavədə mühacirət illərində Azərbaycana gələ bilmədiyinə təəssüb etdiyini bildirmişdir.

Ümmülbanu 1994-cü ildə, 89 yaşında Parisdə vəfat etmiş, orada da dəfn olunmuşdur.

Böyük mütəfəkkir Əhməd bəy Ağayevin oğlu olan **Səməd Ağaoğlunun** (1909-1982) nəsr və memuar yaradıcılığı mühacirət ədəbiyyatının ən maraqlı səhifələrindən birini təşkil etməkdədir. Türkiyənin ədəbi və siyasi mühitində bir zamanlar böyük nüfuz sahibi olmuş bu tanınmış şəxsiyyət haqqında ən mötəbər mətbuat orqanlarında yazılar dərc edilmiş, əsərləri təhlil və tədqiq obyektinə çevrilmişdir.

Səməd Ağaoğlu 1909-cu ildə Azərbaycanda, Bakıda dünyaya gəlmiş, hələ körpə ikən atasının Türkiyəyə mühacirəti ilə ömrünü, taleyini bu ölkəyə bağlamalı olmuşdur. Ankarada hüquq fakültəsini bitirdikdən sonra bir müddət Strasburqda yaşayıb-ışləyən Səməd Ağaoğlu elə bu illərdə yaradıcılığa başlamış, ilk qələm təcrübələrini sınaqdan çıxarmışdır. Sonralar yazıçı Fransada keçən günlərini "Strasburq xatirələri" adlı kitabında əks etdirmişdir.

Türkiyəyə döndükdən sonra bir sıra mühüm dövlət işlərində çalışan Səməd Ağaoğlu üç dəfə millət vəkili seçilmiş, nazir vəzifəsi tutmuşdur. Siyasi baxışlarına görə bir müddət həbs olunan yazıçı, azadlığa buraxıldıqdan sonra ömrünün sonlarına qədər yaradıcılıqla məşğul olmuşdur.

Səməd Ağaoğlu 1982-ci ilin avqust ayının 6-da, 73 yaşında dünyasını dəyişmişdir.

Yazıçının bədii irsi əsasən 1944-1965-ci illər arasında nəşr olunmuş "Strasburq xatirələri", "Zürriyyət", "Öyrətmən Qafur", "Böyük ailə", "Hücrədəki adam", "Qatırın ölümü" adlı kitablarda toplanmışdır. Bundan əlavə, onun on beşə qədər kitabı çap olunmuşdur ki, ("Tanış üzvlər", "Dostum Menderes", "Sovet Rusiya imperatorluğu", "İki partiya arasında fərqlər", "Demokrat partiyasının doğuluş və yüksəliş səbəb-

ləri”, “Qüvveyi-milliyə ruhu” və s.) bunlar başlıca olaraq ədəbi tənqid, siyasi-hüquqi araşdırmalar, xatirələr və səyahətnamələrdən ibarətdir.

Səməd Ağaoğlu 1967-ci ildə Azərbaycana gəlmiş, yuxarıda adı çəkilən “Sovet Rusiya imperatorluğu” kitabının fəsilələrindən birini doğma Vətəninə həsr etmişdir.

Səməd Ağaoğlunun yaradıcılığında xüsusi yer tutan və bu gün Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikri üçün aktualıq kəsb edən əsərləri atası Əhməd bəy Ağaoğlu haqqında xatirələridir. “Babamı xatırlarkən” və “Babamın arkadaşları” adlı iki kitabdan ibarət bu xatirələr Türkiyədə nəşr olunmuş, sonuncu isə bu yaxınlarda Azərbaycan oxucularına təqdim edilmişdir.

Məlum olduğu kimi, Əhməd bəy Ağaoğlu çətin, ziddiyyətli və mürekkəb həyat yolu keçmişdir. Lakin bu böyük ədəbi və siyasi şəxsiyyətin ömür yolunun bir çox məqamları indiyədək qaranlıq qalmaqdadır. Bu da onunla bağlıdır ki, ədib sağlığında “Tərcümeyi-hali acizanəm” adlı kiçik həcmli biqrafiyasını yazmış (**Bax: Ə. Ağayev. Tərcümeyi-hali acizanəm, Avtoqraf, RƏİ, Arx. 26, Q-14/302 inv. 19769, səh. 3**), ömrünün sonlarında işləməyə başladığı “Altmış yeddi il sonra” adlı xatirələrini isə yarımçıq qoymuşdur. Səməd Ağaoğlunun yazdığına görə, xatirələr üzərində işləmək Əhməd bəyi bərk mütəəssir etdiyi üçün o, bu işi tamamlaya bilməmişdir. Ona görə də indilikdə Əhməd bəy Ağaoğlunun zəngin həyat yolunun, xüsusən bu yolun mühacirətdə keçən qisminin öyrənilməsində Səməd Ağaoğlunun adı çəkilən xatirələri böyük əhəmiyyət daşıyır.

Xatirələrdə bir tərəfdən Əhməd bəy Ağaoğlunun kəşmə-kəşli ömür yolu verəqlənir, onun yadda qalan səhifələri qabardılır, digər tərəfdən ədibin həyatının ədəbiyyat və siyasətlə bağlı məqamlarına diqqət yetirilir, onun əlaqə və ünsiyyətdə olduğu şəxsiyyətlərdən bəhs edilir. Həmin şəxsiyyətlər içərisində bir zamanlar Türkiyənin maarif naziri olmuş və 1926-cı ildə Atatürkə sui-qəsdde təqsirləndirilələrək

Ankarada edam edilmiş Nazim Salonikli, “İttihad və tərəqqi” cəmiyyətinin qurucularından Yusif Akçura, Əlibəy Hüseyinzadə, Fransada oxuyarkən tələbək illərinin yoldaşı doktor Əsəd paşa, türk ordusunun zabiti, milliyətcə azərbaycanlı olan İbrahim bəy Cahangirov və başqaları xüsusi yer tutur.

Xatirələrdə Əhməd bəyin ən yaxın dostu kimi həyat yoldaşı Sitərə xanımdan bəhs edilir. Səməd Ağaoğlu qeyd edir ki, Əhməd bəy ömrünün bir dəfəlik siyasətə bağlayaraq, azad mübarizə meydanı əldə etmək üçün Türkiyəyə mühacirət edərək həyat yoldaşını əziyyətlərə, məşəqqətlərə düçar etməmək üçün ona: “Mən getməyə məcburam. Səni ailəndən, məmləkətdən zorla ayırmaq istəmirəm, istəyirsənsə, qal”, – deyir. Sitərə xanım isə ərinə: “Ölünçəyə qəder səninlə bərabər olacağam”, – deyər cavab verir.

Səməd Ağaoğlu xatirələrdə Əhməd bəyin Maltada sürgündə keçən həyatının təsvirinə də geniş yer vermişdir. İki ilə yaxın Maltada ingilislərin əsarətində olan Əhməd Ağaoğlu həyatının ən çətin və məşəqqətli günlərini yaşamalı olur. Ədibin sürgündə keçən günlərinin onun romantik ruhunda yaratdığı hərc-mərcliyi həyat yoldaşı Sitərə xanıma ünvanlanmış məktubları əks etdirir. Həmin məktublar Səməd Ağaoğlunun “Babamın arkadaşları” kitabına əlavə edilmişdir.

Səməd Ağaoğlunun xatirələrində Əhməd bəyin Mustafa Kamal Atatürklə münasibətlərinə də xeyli yer verilmişdir. Qeyd edək ki, Səməd bəyin oğlu Təktaş Ağaoğlu da yaradıcılıqla məşğul olmuş, 1956-cı ildə nəşr olunan “Ölümdən həyata” adlı romanı ilə ədəbi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmişdir.

Azərbaycan nəsrinin görkəmli nümayəndəsi **Yusif Vəzir Cəmənzaminli** də əsrimizin 20-ci illərinin əvvəllərində mühacirətdə olmuş, bir sıra əsərlərini qürbətdə yaratmışdır. Bilindiyi kimi, 1919-cu ilin əvvəlində Ukraynadan Bakıya dönmə yazıçı bir ay sonra Azərbaycan cümhuriyyətinin Tür-

kiyə səfiri təyin olunmuş, cümhuriyyətin süqutuna qədər İstanbulda diplomatik fəaliyyətini davam etdirmişdir. İstanbulda diplomatik fəaliyyətlə yanaşı, ədəbi-elmi yaradıcılıqla sistemli şəkildə məşğul olan müəllif 1921-ci ildə "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" və "Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan" adlı əsərlərini nəşr etdirmişdir. (Bu əsərlər barədə kitabın sonuncu bölümündə danışılacaqdır). Birinci əsər 1922-ci ildə Parisdə fransız dilində nəşr olunmuşdur. Azərbaycan cümhuriyyətinin süqutundan sonra Fransaya mühacirət edən yazıçı 1926-cı ilə qədər burada yaşayıb-yaratmışdır. Qeyd edək ki, bu illərdə Yusif Vəzirin kiçik qardaşı Miri Parisdə siyasi elmlər məktəbində oxuyurdu. Qardaşının xəstəliyinə (sonralar isə ölümünə), habelə ciddi maddi sıxıntılara baxmayaraq o, Parisdə yaşadığı illərdə mütləiyə və yaradıcılığa xüsusi diqqət yetirmiş, vaxtının çoxunu Fransa milli kitabxanasında keçirmişdir. **(Bax: Kamran Məmmədov, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Bakı, Azərənşr, 1987, səh. 168).**

Yusif Vəzir Paris yaxınlığındakı Klişi şəhərində üç il fəhlə işləmiş, buradakı ağır və acınacaqlı həyatını biqrafiyasında da xatırlamışdır:

"Bu proletar həyatı mənim üçün bir məktəb oldu. Bütün köhnə düşüncələrimi məndə oyanmış yeni şüur sahəsində keçirdim. Kapitalizm əsri olan işçilərlə boyunduruq yoldaşı olaraq dünyaya başqa nəzərlə baxmağa başladım." **(RƏİ, arxiv 26, q-12 (253)).**

Qeyd edək ki, Yusif Vəzir Fransadakı mühacirəti dövründə "Paris xəbərləri" qəzetində "Şərqdən məktublar" rubrikası altında məqalələrlə çıxış etmişdir. Yazıçının Vətənə qayıtdıqdan sonra nəşr etdirdiyi "Sidi", "Bir qaçqının dəftərindən" hekayələrində, yarımçıq qalmış "Paris" adlı romanında, habelə "Həzrəti-Şəhriyar" komediyasında həyatının Fransa dövrü bədii əksini tapmışdır. **(Bax: Tofiq Hüseynoğlu. "Ədəbiyyatla yaşayırım...", Bakı, Azərənşr, 1993, səh. 107.)**

Mühacirət həyatının ağırlığı, ictimai və şəxsi həyatındakı faciələr Yusif Vəzirdə böhran və sarsıntılara səbəb olmuş, o, bağlı olduğu "Müsavət" firqəsindən, onun liderlərindən, ümumiyyətlə siyasətdən uzaqlaşmışdır. Sonralar o, etiraf edirdi ki, "mənim həyatımın ən kədərli dövrü siyasətlə məşğul olduğum vaxtlardır. Mən təbiətəcə maarif və mədəniyyət adamıyam. Mən ədəbiyyatla yaşayıram və xaricə getməyimə də o bais olubdur". **(RƏİ, arxiv 26, 2-15 (314).)** "Müsavət firqəsindən uzaqlaşdıqdan sonra İstanbulda nəşr olunan "Yeni Qafqaziya" dərgisi onun haqqında "Şərəfsiz bir aqibət" adlı məqalə dərc etmiş, Y. V. Çəmənəminli də həmin yazıya cavab olaraq, "Kommunist" qəzetində "Müsavətçiyə cavab" adlı məqalə ilə çıxış etmişdir.

Y. V. Çəmənəminlinin 1930-cu ildə nəşr olunmuş "Qazanc yolunda" adlı kitabına daxil edilən "Sidi" (ilk dəfə "Kommunist" qəzetinin 6 oktyabr 1926-cı il tarixli sayında dərc olunmuşdur) və "Bir qaçqının dəftərindən" (ilk dəfə "Maarif və mədəniyyət" jurnalının 1927-ci il 7-8-ci saylarında çap edilmişdir) hekayələrini mühacirətdə yazdığı şübhə doğurmur. Hər iki hekayədə müəllif Fransada əməkçi xalqın ağır, acınacaqlı həyatını əks etdirməyə çalışmışdır. "Sidi" hekayəsinin qəhrəmanı Mənsur ibn Məhəmməd ona görə sevinir ki, işdə qəza zamanı itirdiyi dörd barmağının evəzində dörd yüz frank yardım almışdır. "Bir həftə ölməzlüm yaşamaq parası" olan bu dörd yüz frankın gətirdiyi sevincin arxasında gizlənən faciəni yazıçı real bədii cizgilərlə canlandırır. Yusif Vəzirin Afrika ərəblərinə təhqi-ramiz bir ad kimi verilən Sidi ləqəbini hekayəyə sərlövə seçməsi də təsadüfi deyildir. Bununla o, bir tikə çörək ucundan yurdundan-yuvasından didərgin düşmüş insanların təkə fiziki məhrumiyyətlərə deyil, mənəvi təzyiqlərə də məruz qaldığını qabartmaq niyyəti izləmişdir.

İşsizliyin gətirdiyi aclıq və məhrumiyyət "Bir qaçqının dəftərindən" hekayəsinin də ideya istiqamətini şərtləndirir.

Hekayənin qəhrəmanı "... madam ki, mən bu bolluq və zənginlik içində acından ölürem, yıxılısın kaşanələr, məhv olsun bu zəngin həyat" – deyə yaşadığı cəmiyyətə qarşı üsyan edir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatından bəhs edərkən bu mövzu ilə dolayısı ilə bağlı olan "Əli və Nino" əsəri və onun müəllifi Qurban Səid haqqında da danışmağa ehtiyac vardır. Məlumdur ki, ilk dəfə 1937-ci ildə alman dilində nəşr olunaraq Avropada geniş yayılmış olan "Əli və Nino" romanı Mirzə Xəzərin tərcüməsində Azərbaycan oxucularına çatdırılmışdır. Lakin Qurban Səid əsər müəllifinin imzalarından biri olduğu üçün onun şəxsiyyətinin müəyyənləşdirilməsi mübahisələrə səbəb olmuş, Türkiyə, İran və Azərbaycan mətbuatında bu barədə xeyli polemik yazı dərc olunmuşdur. Bu yazıların müəllifləri ən çox bir məsələyə diqqət yetirmiş, daha doğrusu əsərin Y. V. Çəmənzəminlinin qələminə məxsus olması ətrafında fikir söyləməyə çalışmışlar. Buna əsas isə 20-ci illərin başlanğıcında Yusif Vəzirin Avropada mühacirətdə yaşaması, ikinci bir tərəfdən isə "Əli və Nino" əsərinin Yusif Vəzirin romanları ilə forma-üslub yaxınlığı və əsər müəllifinin Azərbaycan tarixinə və burada cərəyan edən siyasi hadisələrə bələdliyi olmuşdur.

Lakin "Əli və Nino" romanının Yusif Vəzir qələminə məxsus olmadığını təkzib edən ciddi faktlar da vardır. Belə ki, elmi ədəbiyyatda çoxdan bəri Qurban Səid və Əsəd bəy imzalarının 1920-ci ilin aprel hadisələrindən sonra Azərbaycanı tərk etmiş, milliyətcə yəhudi olan Leo Nessimbauma məxsusluğu qeyd olunmaqdadır. Çəmənzəminli irsinin tədqiqatçılarından olan professor Tofiq Hüseynoğlunun şəxsi arxivində "Əli və Nino" romanının nəşri xanım Elfride Erenfelsin (qızlıq soyadı Bodmershofdur) Almaniyada yaşayan türkoloq Əhməd Şmideyə yazmış olduğu 10 iyun 1974-cü il tarixli məktubda bu fakt təsdiq olunmuşdur. Həmin məktubun mətnini filologiya elmləri namizədi Çərəkəz

Qurbanlı Məhəmməd Əsəd bəyin Volfqanq fon Vayslla birgə yazdığı "Allahu Əkbər. İslam dünyasının Əbdül Həmid-dən İbn Səuda qədər çöküşü və qalxışı" əsərinin tərcüməsinə yazdığı "Vətəni – Azərbaycan üstəgəl bütün dünya" adlı ön sözdə də təsdiqləyici fakt kimi vermişdir:

"Çox hörmətli cənab Şmide:

Sizə – Bakıya səyahət etmiş türk dillərinin dilmancı və tərcüməçisinə bildirmək istəyirəm ki, Qurban Səid bakılı Məhəmməd Əsəd bəyin yazıçılıq təxəllüsü idi. Onunla mən 1938-ci ildə Vyanada onun "Körfəzli qız" romanının nəşrinə də birgə işləmişəm.

Səmimi salamlarla

İmza: Elfride Erenfels, qızlıq soyadı Bodmershof."

(Bax: Məhəmməd Əsəd bəy. Volfqanq fon Vaysl. Allahu Əkbər. İslam dünyasının Əbdül Həmiddən İbn Səuda qədər çöküşü və qalxışı, Bakı, 1998, səh. 7-8).

Qeyd etmək lazımdır ki, Almaniyada kitabxanalarında əsərlərini Məhəmməd Əsəd bəy və Qurban Səid imzaları ilə nəşr etdirmiş Leo Nessimbauma məxsus 14 kitabın adı göstərilməkdədir. 1932-1938-ci illərdə nəşr olunmuş bu kitabların gərgin əməyin məhsulu olduğu sadəcə adından və həcmindən bəllidir: "Qafqazın on iki sirri" (1930), "Stalin" (1931), "Qafqaz. Dağları, xalqları və tarixi" (1931), "Q.P.U. Dünyaya qarşı qəsd" (1932), "Bəyaz Rusiya" (1932), "Məhəmməd" (1932), "Şərqdə neft və qan", "Rusiya yol ayrıcında" (1933), "Axar qızıl" (1933), "Rza şah – sərkərdə, padşah, refermator" (1935), "İkinci Nikolay. Son çarın şövketi və qürubu" (1935), "Allahu Əkbər. İslam dünyasının Əbdül Həmiddən İbn Səuda qədər çöküşü və qalxışı" (1936), "Körfəzli qız" (1938). Müəllifin sağlığında bu əsərlərin bir qismi fransız dilinə də tərcümə olunmuşdur.

"Əli və Nino" romanı ətrafındakı mübahisələrə son qoymaq üçün adı çəkilən əsərlərin ciddi tədqiqata cəlb edilməsinə ehtiyac vardır. Şübhəsiz ki, bu əsərlərin anoloji təhlilə çəkilməsi müəyyən avtobiografik detalların aşkarlanmasına

və beləliklə romanın müəllifi ətrafında yaranmış mifin dağılmasına imkan verəcəkdir.

Göründüyü kimi, mühacirət nəsrini yalnız mövzu deyil, janr baxımından da rəngarəngdir. Hekayə, povest, roman, məmuar, tarixi-publisistik, sənədli-bioqrafik əsərlər bu rəngarəngliyi əks etdirməkdədir.

Digər ədəbi janrlardan fərqli olaraq mühacirətin dramaturji axtarışları kəmiyyət baxımından diqqəti cəlb etmir və əsas etibarını ilə bir müəllifin – **Abay Dağlının** yaradıcılığı ilə müşayiət olunur. Mühacirətin dramaturgiyaya bir qədər az diqqət yetirməsi müəyyən amillərlə izah oluna bilər. Bu hər şeydən əvvəl, teatr və tamaşaçı problemlərinin mövcudluğu ilə bağlıdır. Bundan əlavə, janrın mürəkkəbliyi və spesifikasiyi də məhdudluğu şərtləndirən amillərdəndir. Lakin (hələlik bizə məlum olan) bir müəlliflə müşayiət olunmasına baxmayaraq yazılan əsərlərin bədii dəyəri, ideya məzmunu mühacirətin dramaturgiya sahəsindəki uğurları kimi mənalıdır.

Haqqında bəhs olunan Abay Dağlı 1906-cı ildə qədim Qarabağda, Şuşa şəhərində dünyaya göz açmışdır. O, ilk təhsilini Şuşada almış, sonra Bakıya gələrək dil-ədəbiyyat müəllimi ixtisasına yiyələnmiş, bir müddət Şəkiddə müəllimlik etmişdir. Bu illərdə yaradıcılığa başlayan müəllif ilk qələm təcrübələri olan qezəllərini və qoşmalarını dərc etdirmişdir. Sonralar təhsilini davam etdirmək üçün Bakıda aspiranturaya qəbul olunan Abay Dağlı daha çox ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində fəaliyyət göstərir.

1941-ci ildə Abay Nizami adına Ədəbiyyat muzeyində işə qəbul edirlər. Lakin elə həmin il başlayan müharibə bir çoxları kimi onu doğma yurdundan qoparıb aparır.

Müharibə bitəndən sonra min-bir müsibətlə Türkiyəyə gəlib çıxan yazıçı ömrünün sonlarına qədər mühacir kimi yaşamış, Vətən həsrətilə alışıb-yanmışdır. Lakin Abay Dağlı heç bir zaman yaradıcılıq aləmindən uzaqlaşmamışdır. Vətən, yurd həsrəti güc gələndə, qoyub getdiyi yerlər,

mehr bağladığı insanlar yadını-yaddaşını sızıldadanda duyğularını şərə çevirmişdir:

*Çoxdandır bir dağın yaşıl ətəyi,
Məskənim olmuşdur, yaşaram orda.
Yeni gəncliyimin qızıl çiçəyi,
Orda yetişmişdir, coşaram orda.*

Abay Dağlının yaradıcılığında dramaturgiya əsas və aparıcı yerlərdən birini tutur. O, daha çox tarixi dramaturgiya sahəsində qələm çalmış, Azərbaycan və Türkiyə xalqlarının yaşadığı tarixin şərəfli səhifələrini, qüdrətli şəxsiyyətlərini canlandırmağa çalışmışdır. Müəllifin dram əsərləri sırasında "Dədə Qorqud", "Gənc ata", "Sakarya qərargahı", "Füzuli", "Natəvan" kimi tarixi mövzuda yazılmış pyeslər xüsusi yer tutur.

"Dədə Qorqud" pyesində dramaturq qədim qəhrəmanlıq eposunun motivləri əsasında yeni, orijinal bir sənət nümunəsi yaratmışdır. O, "Kitabi-Dədə Qorqud"un süjetinə söykənsə də, eposu teatr üçün səhnələşdirmək məqsədi izləməmiş, əksinə onu ideyaca müasirləşdirməklə, aktuallaşdırmaqla günün bir çox vacib problemlərini tarixin dili ilə vermək məramından çıxış etmişdir.

Dramaturqun digər pyesi olan "Gənc ata" – Türkiyə cümhuriyyətinin qurucusu, istiqlal savaşının sərkərdəsi və qəhrəmanı Mustafa Kamal Atatürkə həsr olunmuşdur. Müəllif tarixi hadisələr fonunda bir tərəfdən Osmanlı imperiyasının dağılmasından sonra türk xalqının istiqlaliyyət uğrunda apardığı mübarizəni təsvir etmiş, həmçinin bu mübarizə fonunda Atatürkün obrazını yaratmağa çalışmışdır. Lakin qeyd olunmalıdır ki, pyes romantik səpkidə qələmə alınsa da müəllif tarixi şəxsiyyətləri, o cümlədən Atatürkü ideallaşdırmamış, onu real şəkildə təqdim etmişdir.

Abay Dağlının "Sakarya qərargahı" adlı pyesində istiqlal savaşının canlı, dramatik mənzərəsi yaradılmışdır.

Müəllif bu pyesin bir pərdə, üç tabloda ibarət yığcam variantını işləyərək "Sakarya çetesi" adı ilə 1969-cu ildə nəşr etdirmişdir. (**Bax: Abay Dağlı. Sakarya Çetesi, Adapazarı, 1969**). Qəhrəmanlıq ruhu aşılardan pyesin ayrı-ayrı obrazlarının dialoq və mükəllimələrində xalqa, torpağa sevgi, yadelli düşmənlərə nifrət ideyası təlqin olunur. Məsələn:

*Xəbər verin bilsin Mustafa Kamal,
Ordumuz bir cəbhə tutduğu zaman,
Arxada düşməne yoxdur bir aman.
Qıp-qızıl qan olub axar Sakarya,
Düşmənin qəlbini yaxar Sakarya.*

Mənzum şəkildə yazılmış pyesdə müəllifin tipik obrazlardan daha çox epizodik surətlərə (Çoban, Aşıq, Həmşirə, Köylü ağa, aydınlardan, əsgərlər, qadınlar, gənclər və s.) yer verməsi müharibə, döyüş ovqatını əks etdirmək niyyətindən irəli gəlir.

Abay Dağlının "Natəvan" pyesinin mövzusu isə Qarabağda "Xan qızı" ləqəbi ilə məşhur olan şairə Xurşidbanu Natəvanın həyatından alınmışdır. Dramaturq onu bir tərəfdən yurdunu məhəbbətlə sevən vətənpərvər insan, o biri tərəfdən istedadlı şair kimi təqdim etmişdir.

Böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin ömür yolumu əks etdirən "Füzuli" pyesi Abay Dağlının ən populyar əsəri hesab olunmaqdadır. Müəllifin qeyd etdiyinə görə, bu əsər Füzuli poeziyasının ecazkar təsiri altında yazılmışdır.

"Füzuli" pyesi Azərbaycan və Türkiyə ləhcələrində qələmə alınmış, ilk dəfə 1961-ci ildə Ankara, ikinci dəfə 1968-ci ildə İstanbulda nəşr olunmuşdur. Pyesə yazmış olduğu müəllif qeydində Abay Dağlı Füzuli yaradıcılığına müraciətinin səbəblərini belə izah edir: "Dahilərimizi yalnız elmi əsərlərlə tanımaq kifayət deyil. Onları bir nümunə şəxsiyyət olaraq ədəbi əsərlərlə canlandırmaq lazımdır".

Qeyd edək ki, Füzuli poeziyasının ruhuna uyğun olaraq

əsərin mövzusu məhəbbət süjeti əsasında qurulmuşdur. Belə ki, Füzulinin sevdiyi Hicran adlı gənc qız Bağdadı tərk edərək Vətəni Azərbaycana gedir, lakin geri dönmür. Sevgilisini gözləyən Füzuli ondan ümidini üzərək Yaxşı adlı Bağdad gözəli ilə evlənir. Lakin o, ilk məhəbbətini unuda bilmir. Sonra isə Hicran yeni köçkünlərlə bərabər Bağdada qayıdır, fəqət xəstə olduğu üçün dünyaya gözələrini yumur. Sevgilisinin ölümü Füzulinin onsuz da dərd içərisində qovrulmuş ömrünə yeni bir dərd gətirir.

Dramaturq bu qısa, yığcam süjet ətrafında Füzulinin dövrünü və canlı obrazını yarada bilmişdir. Şairin ulu poeziyasında olduğu kimi, onun həyatına həsr olunmuş bu pyesdə də eşq "qəvi dövrən" in çəkilməz dərdləri ilə süsləndiyindən əsər ictimai məzmun kəsb etmişdir. Dramaturq Füzuli dərdinin sirrini açmaq üçün onun zamanəsinə üz tutmuş, şairi dərdlərini özünə məlhəm bildiyi mühitin fonunda verməyə çalışmışdır. Əsərdə Füzulidən savayı bütün digər obrazların epizodik fonda düşünülməsi bir tərəfdən onun daxili dünyasının təfərrüatı ilə aşkarlanmasına, qarşı tərəfdən isə mühitin fəvqündə durduğunu, uca və ali ideallarla yaşadığını göstərmək məramına xidmət etmişdir.

Dramaturqun yeri gəldikcə şairin qəzəllərinə müraciət etməsi əsərə zərif poetik ruh gətirmişdir. Həmçinin əsərin mənzum şəkildə işlənilməsi Füzuli poeziyasının incəliklərini və təravətini əks etdirmək üçün dramaturqa geniş imkanlar vermişdir.

Pyesin sonuncu nəşrinə ön söz yazmış olan İstanbul Universitetinin professoru Əli Nihad Tərhan əsəri belə dəyərləndirir:

"Füzuli haqqında bir səhnə əsəri vücudə gətirən Abay Dağlı gözəl təşəbbüsü ilə ilk müvəffəqiyyətli addımı atmışdır. Möhtərəm şair – Abay Dağlı bizi çox yaxından aşına olduğu azəri sahəsinə çəkir, dadlı bir Qərb türkcəsi şivəsiylə Füzulinin içli lirizminə sürükləyir."

Qeyd edək ki, Füzulinin Azərbaycandan Kərbəlaya ge-

dən köçkün, ömrünü qütbətdə keçirən bir şair kimi canlandıran dramaturq dolayısı ilə özünün Vətən həsrətini də ifadə etmişdir:

*Yollar keçirik,
Şəhərdən-şəhərə biz hey köçürük.
Qütbətdə qerib şadman olmaz imiş,
Altun qəfəs içrə gər qızıl gül bitsə,
Bülbülə tikan tək aşıyan olmaz imiş.*

Füzulinin bioqrafiyası və yaradıcılıq yolunu özünəməxsus bir formada əks etdirən bu əsər Türkiyə ədəbi mühitində maraqla qarşılanmış, haqqında müsbət fikirlər söylənmişdir.

Abay Dağlının 1969-cu ildə nəşr olunmuş "Sakarya çetesi" əsərinin sonunda onun "Okullular" adlı pyesi olduğu və əsərin tezliklə çap ediləcəyi də bildirilir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının ən zəngin qolunu ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq təşkil edir. Xüsusilə klassik irsimizlə bağlı mühacirətdə çoxlu sayda tədqiqatlar aparılmışdır. Mühacirət ədəbiyyatşünaslığının müasir ədəbiyyatla müqayisədə klassik irsə ağırlıq verməsinin əsas səbəbi bir tərəfdən bu ədəbi irsin zənginliyi və qədimliyi ilə, qarşı tərəfdən sovet siyasi rejiminin rəddi və inkarı fonunda həmin rejim daxilində yaranmış ədəbiyyatın qəbul edilməməsi ilə bağlıdır.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, M. Ə. Rəsulzadə, Əhməd Cəfəroğlu, M. B. Məmmədzadə, Ə. Yurdsever, Ə. Topçubaşov, Ceyhun Hacıbəyli, Məhəmmədəli Rəsuloğlu, Feyzi Aküzüm, Abbasqulu Kazımzadə, Hüseyn Baykara, Süleyman Təkinər, Kərim Odər, Hilal Münşi, Mustafa Türəkəvil və başqa nümayəndələri bu və ya digər şəkildə ədəbi-mədəni irsimizin tədqiqi və təbliği ilə məşğul olmuşlar.

Bu tədqiqatçıların əsərlərinin mühüm bir qolunu folklorla bağlı araşdırmalar təşkil edir. Əhməd Cəfəroğlu, Ceyhun Hacıbəyli, M. Ə. Rəsulzadə, Hüseyn Baykara, M. B. Məmmədzadə və b. müəlliflər söz sənətimizin ilkin qaynaqlarının istər elmi, istərsə də siyasi müstəvidə dəyərləndirilməsində ciddi səylər göstərmişlər.

Mühacirət folklorşünaslığında Azərbaycan, ümumən türk şifahi söz sənətinin bütün janrları tədqiqata cəlb edilmişdir. Lakin mühacir folklorçular daha çox epos sənətinə diqqət vermiş, "Kitabi-Dədə Qorqud", "Koroğlu", "Qaçaq Nəbi",

“Qaçaq Kərəm” kimi qəhrəmanlıq dastanlarının öyrənilməsinə, təbliğinə çalışmışlar. Bu da bir tərəfdən epos sənətinin bədii-estetik tutumu və kamilliyi ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən bu janrın, millətin soykökü, tarixi yaddaşı, qəhrəmanlıq ezmi ilə bağlı məqamları daha canlı şəkildə yaşatması ilə əlaqədardır. Təsadüfi deyildir ki, M. Ə. Rəsulzadə, M. B. Məmmədzadə, H. Baykara kimi müəlliflərin əsərlərində Azərbaycan epos sənəti nümunələri bəzən siyasi yöndə təhlilə çəkilir, bu əsərlərdən alperənlik tariximizin bədii örnəyi kimi bəhs olunur.

Mühacirət folklorşünaslığının inkişafında xüsusilə “Azərbaycan yurd bilgisi” dərgisinin xidmətləri danılmazdır. Bu dərginin səhifələrində dərc olunmuş Əhməd Cəfəroğlu, Sadiq Sənan, Səlim Rəfiq, Mirzadə Mustafa Fəxrəddin və b. Azərbaycan mühacirlərinin, habelə məşhur türk ədəbiyyatşünası Məhəmməd Fuad Köprülüzadənin, böyük siyasi mücahid Zəki Vəlidi Toğanın əsərlərinin nəşr olunması sonrakı dövr folklorşünaslığına ciddi təsir göstərmiş, onun başlıca istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. Sovet folklorşünaslığında milli dastanlarımızın feodal-patriarxal adət-ənənələrini daşdığı üçün yasaq və inkar olduğu bir mərhələdə onun tədqiqi və təbliğinə geniş meydan verən mühacirət folklorşünaslığı şifahi söz sənətimizin həm tədqiqi, həm də təbliği istiqamətində böyük uğurlara nail olmuşdur.

Azərbaycan mühacirətinin folklorşünaslıq irsini araşdırarkən iki şəxsiyyətin – Əhməd Cəfəroğlu və Ceyhun Hacıbəylinin ayrıca dəyərləndirilməsinə ehtiyac vardır.

Azərbaycan folklorşünaslığının, ədəbiyyatşünaslığının, ümumən filoloji fikrinin bütün dünya miqyasında təmsilçilərindən biri olan **Əhməd Cəfəroğlunun** (1899-1975) adı və əsərləri uzun müddət doğma Vətəninə nəinki yasaq olunmuş, hətta 70-ci illərdə onun əleyhinə ciddi təbliğat kompaniyası aparılmışdır. Böyük vətənpərvər alim ömrünü Azərbaycanın azadlığına, mədəniyyətimizin tədqiqi və təbliğinə həsr elədiyi halda, Vətəninə ona “böhtançı”

damğası vurulmuşdur.

Əhməd Cəfəroğlu 1899-cu ilin aprel ayının 17-də Gəncədə anadan olmuşdur. Üç yaşında ikən atasını itirmiş Əhməd ailə vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq Orta Asiyaya köçmüş, ilk təhsilini Səmərqənddə almışdır. Bir müddət sonra yenidən Vətənə dönərək Gəncə gimnaziyasında oxumuş, gimnaziyanı bitirdikdən sonra isə Kiyev Ali Ticarət İnstitutunun iqtisad fakültəsinə daxil olmuşdur.

Lakin Oktyabr çevrilişindən sonra Azərbaycanda milli hərəkatın güclənməsi onun təhsilini yarımçıq buraxıb Vətənə qayıtmasına səbəb olur.

Ə. Cəfəroğlu Azərbaycanın istiqlaliyyəti uğrunda silahlı mübarizəyə qoşulmuş, 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakının qaytarılmasında topçu kiçik zabiti kimi iştirak etmişdir.

1919-cu ildə Bakı Universitetinin tarix-filologiya fakültəsinə daxil olan Ə. Cəfəroğlu Azərbaycan cümhuriyyətinin süqutundan sonra Türkiyəyə mühacirət etmişdir. O, burada İstanbul Universitetinin ədəbiyyat fakültəsinə bitirmiş, bir müddət kitabxanada və Türkiyyat mərkəzində çalışmışdır.

1925-1929-cu illərdə Almaniya xarici işlər nazirliyinin təqaütcüsü kimi Berlin və Breslau universitetlərində təhsilini davam etdirən Cəfəroğlu Van Kop, Vasmer, Vesterman, Gizi, Karl Brokelman, Diels, Şader kimi məşhur şərqşünas alimlərin tələbəsi olmuşdur. O, 1929-cu ildə Breslau Universitetində Fridrix Gizinin rəhbərliyi altında “Gəncə dialektində 75 Azərbaycan bayatısının dil baxımından təhlili” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Müəllifin bu əsəri bir il sonra kitabça halında alman dilində nəşr olunmuşdur.

Türkiyəyə döndükdən sonra Ə. Cəfəroğlunun taleyi İstanbul Universiteti ilə bağlı olmuşdur. O, əvvəlcə universitetin Türk dili tarixi kafedrasına dosent təyin olunmuş, 1938-ci ildə professor seçilmiş, 1946-cı ildən ömrünün sonuna qədər isə həmin kafedranın müdiri kimi çalışmışdır.

Əhməd Cəfəroğlu 1942-ci ilin aprelində Berlinin Adlon hotelində Almanyanın Tiflisdəki sabiq səfiri Şulenberqin rəhbərliyi altında ağ mühacirlər və milli legion başçıları ilə keçirilən görüşdə iştirak etmişdir.

Əhməd Cəfəroğlunun yaradıcılıq irsi geniş və çoxşaxəlidir. Alimin tədqiqatlarında qədim türk yazılı abidələri, folklorşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq və nəzəriyyə problemləri, klassik və çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında araşdırmalar xüsusi yer tutur. Türk ədəbiyyatşünası Osman Fikri Sərtqayanın hazırladığı müxtəsər bibliografiyada Əhməd Cəfəroğlunun 400-ə yaxın əsəri göstərilmişdir.

Türkoloji araşdırmaları ilə bütün dünyada şöhrət tapan Əhməd Cəfəroğlu bir çox Qərbi ölkələri universitetlərində mühazirələr oxumuş, Polşa Şərqsünaslar Cəmiyyətinin həqiqi üzvü, Polşa EA-nın müxbir üzvü, Macarıstan EA yanında fəaliyyət göstərən Körösi-Skoma cəmiyyətinin müxbir üzvü, Azad Ukrayna Universitetinin fəxri doktoru, Azad Ukrayna Elmlər Akademiyasının, Beynəlxalq Dialektologiya Mərkəzinin və Ural-Altay Cəmiyyətinin üzvü seçilmişdir. O, 1949-cu ildən Beynəlxalq Onomastika Cəmiyyətinin Türkiyə üzvü təmsilçisi seçilmiş, türkoloji tədqiqatlarına görə 1955-ci ildə İspaniyanın "De Alfense el Sabio" ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Əhməd Cəfəroğlu "Azərbaycan yurd bilgisi", "Türk amacı", habelə İstanbul universitetinin nəşr etdiyi "Türk dili və ədəbiyyatı" dərgilərinin redaktoru olmuşdur. Bu dərgilərin səhifələrində Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, dili və folkloru ilə bağlı ciddi nəzəri-analitik yazılar dərc olunmuşdur.

Görkəmli alim 1975-ci ilin yanvar ayının 6-da taleyinin və yaradıcılıq yolunun acılı-şirinli bir çox illərinin keçdiyi, Gəncədən sonra özünə ikinci doğma şəhər bildiyi İstanbulda vəfat etmişdir. Məzarı İstanbulun Zəncirliköy qəbiristanlığındadır.

Türk şairi Fazil Hüsni Dağlarcanın Əhməd Cəfəroğlunun ölümünə həsr elədiyi "Qalan səs" adlı kədərli bir şeiri var:

Çığırdı bir ağızdan

Dün gecə

Azərbaycanlı quşlar, duymadınız.

Ağappaq kəsildi buz kimi

Dün gecə

"Uyğur dili sözlüyü", duymadınız.

Axdı bilim ölkəsinin göylərindən

Dün gecə

Ulduzu sevginin, duymadınız.

Öylə səssizdi ki,

Dün gecə

Gəncəli Nizami türbəsi, duymadınız.

Öldü

Dün gecə

Əhməd Cəfəroğlu, duymadınız.

Əhməd Cəfəroğlunun ədəbi-nəzəri araşdırmaları folklor, ədəbiyyatşünaslıq və tənqidlə bağlıdır. Xalq ədəbiyyatının tədqiqinə xüsusi həssaslıqla yanaşan alim, Azərbaycan folklor nümunələrini həm xalqın bədii təfəkkürünün xüsusiyyətlərini, estetik mədəniyyətini əks etdirən yaradıcılıq faktı kimi, həm də dilin leksik, gramatik və dialektoloji cəhətlərinə, tarixi inkişaf yollarına işıq salan linqvistik material kimi nəzərdən keçirirdi. Bu məqamda onun araşdırmaları ədəbiyyatşünaslıq və dilçiliyin təhlil metodlarını özündə birləşdirir, həqiqi filoloji tədqiqat səciyyəsi daşıyırdı. Müəllifin "Azərbaycan yurd bilgisi"ndə çap olunmuş "Azəri xalq ədəbiyyatında sayaçı sözləri" tədqiqatı, "Gəncə dialektində 75 Azərbaycan bayatısının dil baxımından təhlili" adlı doktorluq dissertasiyası, "Dədə Qorqud dastanlarının antroponimlər sistemi" və b. məhz belə araşdırmalardandır.

Əhməd Cəfəroğlunun folklorşünaslıq tədqiqatları Azərbaycan ağız ədəbiyyatının təbliği ilə yanaşı, onun toplanması və araşdırılmasının müxtəlif yönlerini və problemlərini əhatə etməkdədir. O, xalq ədəbiyyatına, elin yaratmış olduğu sərvətlərə humanitariyanın bütün qanadları üçün gərəkli olan informasiya mənbəyi kimi yanaşır, həmçinin yazılı ədəbiyyatla şifahi ədəbiyyatın əlaqə və bağlarının ən gizli qatlarını açmağa səy edir, bununla yazılı ədəbi nümunələrin cavab vermədiyi suallara aydınlıq gətirməyə çalışırdı.

Şifahi ədəbiyyatın zəngin və tükənməz qanadlarından olan dastanlar xalqın alperənlik tarixini, mübarizə əzmini, sosial-siyasi təkamülünü əks etdirdiyi, habelə əxlaqi-estetik baxışlarını yaşatdığı üçün hələ yaradıcılığının erkən çağlarından alimin diqqət və marağını çəkmiş, o, ayrı-ayrı yazılarında "Kitabi-Dədə Qorqud", "Aşıq Qərib", "Koroğlu", "Qaçaq Nəbi" kimi epik yaradıcılıq nümunələri haqqında ətraflı danışmış, bu qiymətli abidələri bütün aspektləri ilə təhlil etməyə çalışmışdır.

Əhməd Cəfəroğlunun Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlı tədqiqatlarından danışarkən, onun folklorumuzun zəngin və mühüm qollarından olan aşıq yaradıcılığına dair əsərlərinə toxunmağa ehtiyac vardır. Mühacir alimin aşıq sənətinə həsr olunmuş axtarışları bu sənətin xalqımız bədii təfəkkür xüsusiyyətlərini, estetik mədəniyyətini, tarixi yaddaşını, arzu və ideallarını açıqlaması ovqatına köklənmişdir.

Müəllifin "XYI əsr azəri saz şairlərindən Tufarqanlı Abbas", "Tərəkəmə ağız ilə hüdud boyu saz şairlərindən Qurbani və şerləri", "Hüdud boyu saz şairlərindən Dədə Qasım" kimi araşdırmaları onun aşıq sənətinə heyranlığını əks etdirməkdədir.

Ə. Cəfəroğlunun aşıq ədəbiyyatına dair araşdırmaları bir neçə aspekti ilə təqdir olunmağa layiqdir. Hər şeydən öncə, bu araşdırmaların ehtiva etdiyi material yeni və ori-

jinaldır, daha doğrusu, onun özünün toplayıb üzə çıxardığı yaradıcılıq məhsuludur.

Qarşı tərəfdən, alim bir çox folklorşünaslardan fərqli olaraq topladığı mətnlər üzərində ədəbi dilə uyğunlaşdırma işi aparmamış, mətnlərin bərkəliyinin, şivə və ləhcə ünsürlərinin qorunmasına diqqət yetirmişdir. Elə buna görə də Əhməd Cəfəroğlunun toplayıb nəşr etdiyi aşıq şeri nümunələri yayılmış digər uyğun variantlardan koloritinə görə seçilməkdədir.

Ədibin mifologiya ilə bağlı araşdırmaları da diqqətəlayiqdir. "Azəri türk ədəbiyyatında batil etiqlər", "Anadolu və Azərbaycan uşaq folklorunda şamanizm qalıqları", "Azərbaycan və Anadolu folklorunda saxlanan iki şaman tanrısı" kimi tədqiqatları onun mifologiya ilə ardıcıl məşğul olduğunu və bu sahədə bir sıra uğurlar əldə etdiyini göstərməkdədir.

Qeyd edək ki, 1942-1951-ci illərdə Türk Dil Qurumu Əhməd Cəfəroğlunun toplayıb tərtib etdiyi folklor materiallarından ibarət 7 iri həcmli silsilə kitab nəşr etmişdir. Bu silsilənin ilk kitabı olan "Doğu ellərimiz ağızlarından toplanmalar" Qars və Ərzurumda yaşayan azəri türklərinin ağız ədəbiyyatı nümunələrini əks etdirməkdədir. (**Bax: Vilayət Quliyev. Əhməd Cəfəroğlu, "Ədəbiyyat qəzeti", 15 mart 1991**). Bundan əlavə, müəllifin "Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönmə nöqtələri" tədqiqatının da xalq ədəbiyyatı ilə əlaqəli məqamları vardır.

Ə. Cəfəroğlunu bir folklorşünas kimi səciyələndirərkən, ilk öncə onun araşdırmalarında el sənəti nümunələrinin coğrafi sərhədlərinin bütün genişliyi ilə ehtiva olunduğunu vurğulamaq lazımdır. Mühacir ədib istər Vətənimizin Quzeyində, istərsə də Günəyində yayılmış folklor abidələrini maneəsiz dəyərləndirmək imkanına malik olmuşdur. Qarşı tərəfdən, onun araşdırmaları folklor materiallarının hertərəfli, kompleks (ədəbi-estetik, dil, tarix, etnoqrafiya, etiqlər və s.) təhlili və tədqiqi metoduna söykənir. Ensiklopedik

təfəkkür tərzinə və geniş yaradıcılıq eridusiyasına malik olduğu üçündür ki, Ə. Cəfəroğlunun araşdırmaları humanitariyanın bütün budaq və şaxələrini məharətlə qovuşdurur.

Əhməd Cəfəroğlu folklorşünaslıqla yanaşı, klassik və müasir ədəbi irsimizin tədqiqi ilə də ardıcıl məşğul olmuşdur. Onun 1932-1933-cü illərdə nəşr etdiyi "XIX əsr azəri şairi Siraci", "Azəri ədəbiyyatında istiqlal mübarizəsi", "XYIII əsr azəri şairi Məlik bəy Avçı" və b. əsərləri müəllifin bu sahədə ilk axtarışları kimi uğurludur. Bu tədqiqatlarında Əhməd bəy ilk dəfə olaraq Siraci və Məlik bəy Avçı kimi Azərbaycan klassikləri haqqında məlumat vermiş, onların əsərləri ilə oxucuları tanış etmiş və alimlərimizin diqqətindən yayınmış bu iki sənətkarın ədəbiyyat tarixinə qaytarılmasına nail olmuşdur.

Alimin Firudin bəy Köçərliyə ithaf elədiyi "XIX əsr azəri şairi Siraci" kitabında əslən Qarabağdan olan məşhur Seyid Həmzə Nigarinin oğlu Siracinin həyat və yaradıcılığında bəhs olunmuş, onun türkçə 15, farsca bir qəzəli verilmişdir.

XYII əsrin söz ustası Məlik bəy Avçının poetik irsini araşdıran "XYII əsr azəri şairi Məlik bəy Avçı" kitabının yaranmasını isə Əhməd bəy belə səciyələndirir: "1926-cı ilin sonuna yaxın ustadı-möhtərəmim Köprülüzadə Fuad bəydən aldığım bir məktubda professor Minorskinin "İslam" ensiklopediyasında Şah Xətai haqqındakı məqaləsində Berlin hökumət kitabxanasının farsca əlyazmaları arasında Şah Xətaiyə aid bir əlyazma divanının mövcud olduğu bildirilməkdə idi. Məktubdan əvvəl də bu məsələ diqqətimi cəlb eləmişdisə də, fəqət lazımcına tədqiq edə bilməmişdim. Bu dəfə ustadın dediyi əlyazmasını Breslauya gətirərək Şah Xətaiyə aid şerləri ayırdım. Əlyazması sırf Şah Xətaiyə aid olmadığından və içərisində bir çox türk şairlərinə aid parçalara təsadüf edildiyindən onu başdan-ayağa qədər tədqiq etdim. Nəzəri-diqqətimi ən çox cəlb edən "Divani - Məlikbəy Avçı" adı altında qeyd edilən şerlər

oldu. Doğrusu, şairin adını bilmədiyimdən və haqqında heç bir məlumatım olmadığından şəxsiyyəti ilə bağlı təəddüdlərə düşdüm. Nəhayət, bu mənzumələrin lisan etibarını ilə azəri ləhcəsi dairəsinə daxil olduğunu sezdim. İsmi belə məchul olan bir şairə aid parçaların nəşri, şübhəsiz, türk ədəbiyyatı tədqiqatçılarına mühüm bir tədqiq mövzusu təşkil etdiyindən Məlikbəyə aid şerləri eyni ilə köçürdüm. Beləcə dörd yüz sənəyə yaxın bir zaman üçün məchul qalan mühüm bir azəri şairinin meydana çıxması hər halda məndən daha artıq ustadım Köprülüzadənin adı ilə bağlıdır." **(Bax: "Azərbaycan yurd bilgisi", 1933, N 13).** Məlikbəy Avçının yaradıcılığına həsr olunmuş bu tədqiqatında Əhməd Cəfəroğlu onun 60-dan artıq orijinal qəzəlini üzə çıxarmış, təhlil etmiş, habelə müəllifin həyatı, şəxsiyyəti ilə bağlı elmi mülahizələr irəli sürmüşdür.

Ə. Cəfəroğlunun ədəbiyyatşünaslıq irsində "Azəri ədəbiyyatında istiqlal mübarizəsi" (İstanbul, 1932), "Azərbaycan dili və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri" (Ankara, 1953) əsərləri xüsusi yer tutur. Birinci əsərdə müəllif Cavad xan, Şeyx Şamil və qaçaqlara həsr olunmuş şerlər və dastanlar fonunda, ümumiyyətlə şifahi və yazılı ədəbiyyatda rus istilasına qarşı mübarizəni izləmiş, işğalçılara qarşı mücadilənin canlı mənzərəsini yaratmışdır. İkinci əsərdə isə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin mərhələ təsnifatı verilmişdir. Müəllifin qənaətinə ədəbiyyatımızın başlıca mərhələləri aşağıdakı kimi təsnif olunmalıdır: "Dədə Qorqud" dastanı, XI-XIII əsrlər – Məhsəti Gəncəvi, Gəncəli Əbül-Üla, Şirvanlı Fələki, Şirvanlı Xaqani, Nizami Gəncəvi və İzzəddin Həsənoğlu; XIY-XY əsrlər – Nəsimi, Həbib, Xətai, Füzuli, Qazi Bühranəddin; XYI əsrdə aşiq ədəbiyyatı – "Koroğlu", "Aşiq Qərib", "Şah İsmayıl", "Əsli və Kərəm", "Lətif Şah və Telli Mehriban" dastanları, aşıqlardan – Abbas Tufarqanlı, Baxşı Naxçıvanlı, Alxas İrəvanlı, Axılkələkli, Dədə Qasım, Çıldırılı Bağdad Hənim, Aşiq Güllüstan, Qərari, Fiqani,

Pəsəndi, Qurbanı, Şenlik; XYII-XYIII əsr – Məsihi, Saib Təbrizi, Qövsü, Məsih Şirvani, Vidadi, Vaqif, Zakir üçlüyü, XIX-XX əsrin əvvəli – Abbasqulu Ağa Bakıxanlı, Mirzə Şəfi Vazeh, Mirzə Fətəli Axundzadə üçlüyü, Seyid Əziz Şirvani, İsmayıl bəy Qutqaşanlı və Həsən bəy Zərdabi üçlüyü, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə üçlüyü.

Ə. Cəfəroğlunun bu əsərində 1920-ci ilin aprel işğalına qədərki dövrün ədəbiyyatının ən mühüm şəxsiyyətləri yığcam şəkildə səciyyələndirilir.

Müəllifin ədəbiyyatşünaslıq axtarışları içərisində yeni dövrün – sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqinə həsr olunmuş yazıları da maraq doğurur. “Azəri ədəbiyyatında spekulasyonçuluq”, “iki başlı qartaldan sovet qızıl bayrağına qədər”, “Sovet milli kultür nihilizmi və inkarı”, “Xəstə milliyətçilik anlayışı və nifrət yaratma məktəbi”, “Sovet-Rusiya idarəsi altında əsir millətlər” adlı məqalələrində rus imperializminin işğalçılıq siyasətini kəskin ifşa edən Əhməd Cəfəroğlu bu rejim altında yaranan ədəbiyyatı da obyektiv dəyərləndirməyə çalışmışdır.

Müəllifin “Modern Azərbaycan ədəbiyyatına toplu bir baxış” adlı tədqiqatında isə Vaqifdən başlayaraq əsrimizin 40-cı illərinə qədərki dövrün ədəbiyyatı təhlil olunmuşdur.

Türkiyədə Ə.Cəfəroğlunun yaradıcılıq irsinin tanıtılmasında Osman Fikri Sərtqaya, Belqis Qursoy, Mehmet Altunbay, Səadət Çığatay, Əhməd Bican Ərcilasun və b. alimlərin tədqiqatları xüsusi təqdərə layiqdir. Doxsanıncı illərdən başlayaraq Azərbaycanda da Cəfəroğlu yaradıcılığına meyl və maraq güclənmiş, müxtəlif mətbuat səhifələrində Mövsüm Əliyevin, Vilayət Quliyevin, Abbas Abdullanın, Elşən Əbdülhəsənlinin, Mirzə Ənsərlinin, Nikbur Cabbarlının, Şələlə Həsənovanın və b. məqalə və kitabçaları nəşr olunmuşdur. Şübhəsiz ki, bütün bunlar görkəmli ədəbiyyatşünasın zəngin yaradıcılıq irsinin öyrənilməsində yalnız ilk addım kimi əhəmiyyətlidir. Çünki Ə.Cəfəroğlunun

çoxşaxəli yaradıcılığının sistemli, monoqrafik səpkidə araşdırılmasına böyük ehtiyac vardır. Bundan daha vacibi isə Azərbaycan oxucularını Əhməd Cəfəroğlunun əsərləri ilə tanış etməkdir ki, bu sahədə indiyədək heç bir addım atılmamışdır.

Mühacirətdə yaranan folklorşünaslığın inkişafında **Ceyhun Hacıbəylinin** (1891-1962) elmi axtarışlarının xüsusi yeri və çəkisi vardır. Gərgin ictimai-siyasi fəaliyyətilə yalnız Vətənidə deyil, Avropada da tanınan Ceyhun bəy 1891-ci ilin fevral ayının 3-də Şuşada doğulmuşdur. O, ilk təhsilini Şuşada H. Vəzirovun müdir olduğu məktəbdə, orta təhsilini isə Bakıda almışdır.

Ceyhun Hacıbəyli yaradıcılığa erkən başlamışdır. O, qardaşı Üzeyir Hacıbəyli ilə birlikdə yazmış olduğu, 1908-ci il yanvarın 12-də H. Z. Tağıyev teatrında tamaşaya qoyulan “Leyli və Məcnun” operası ilə yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Şərqi-İslam dünyasında opera sənətinin əsasını qoymuşdur. Ceyhun bəy həmin tamaşada aktyor kimi də iştirak edərək İbn-Sələm rolunu oynamışdır. Lakin o, sonralar musiqi dünyasından uzaqlaşmışdır.

Ceyhun bəy 1908-ci ildə Əlibəy Hüseynzadənin müdir olduğu “Səadət” məktəbində müəllimlik etmiş, sonra isə təhsil almaq üçün Peterburq universitetinin hüquq fakültəsinə qəbul olunmuşdur. Bir il Peterburq universitetində oxududan sonra Fransaya gedən Ceyhun bəy Sorbon universitetinə daxil olaraq təhsilini burada davam etdirir. Parisdə siyasi biliklər məktəbində də oxuyan gənc ədib həmçinin yaradıcılıqla məşğul olmuş, onun həmin dövrdə yazmış olduğu bir çox məqalələri Azərbaycanın rusdilli mətbuatında dərc olunmuşdur. Müəllifin bu dövr yaradıcılığında “Müselmanlar və incəsənət” adlı məqaləsi daha çox diqqəti cəkməkdədir. (**Bax: “Baku”, 2.X.1909**).

Təhsilini bitirib Azərbaycana döndükdən sonra Ceyhun bəy Bakıda nəşr olunan “Kaspi”, “Baku”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “Proqres” və b. qəzetlərlə əməkdaşlıq qurmuş, bədii, publi-

sistik yazıları ilə müntəzəm olaraq çıxış etmişdir. Onun bədii yazıları içərisində "Hacı Kərim" povestini, "Pristav ağa", "Doğru cavab", "Tamamilə qənaətbəxşdir", "Bu elə özüdür", "Barışmaz ata", "Müdrük hakim", "Nümunəvi sübut" və başqa hekayə və pritchaları qeyd etmək olar.

Ceyhun bəy "Müsəlmanlıq", "İzvestiya", "İttihad", "Azərbaycan" (rusca və türkcə) qəzetlərinin redaktoru olmuşdur.

O, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Ə. Topçubaşovun rəhbərliyi altında 1919-cu ildə açılacaq Versal sülh konfransında iştirak etmək üçün Parisə getmiş, bir daha Vətənə dönməmişdir.

Ceyhun bəyin mühacirət dövrü yaradıcılığı çox məhsuldar olmuşdur. O, burada "İlk müsəlman respublikası Azərbaycan", "Azərbaycan", "Azərbaycan mətbuat tarixi", "İslam əleyhinə təbliğat və onun Azərbaycandakı metodları", "Qarabağın dialekti və folkloru" və b. elmi əsərlərini yazıb nəşr etdirmişdir. Bundan əlavə, ədib Üzeyir bəyin "Arşın mal alan" operasını fransız dilinə tərcümə edərək Parisdə tamaşaya qoyulmasına nail olmuşdur. Onun "Aziatik", "Qafqaz", "Revyu de Monde müzülman" və b. fransız dilli mətbuatda Azərbaycan ədəbiyyatına dair məqalələri də dərc olunmuşdur ki, bunların içərisində "Azərbaycan teatri", "A. Bakıxanov" və b. yazılar xüsusilə seçilir. Ədib fransız şərqşünası A. Beniçsen və Ş. L. Kelkejenin 1964-cü ildə Parisdə çap etdikləri "Rusiyada 1920-ci ilə qədər çıxan müsəlman mətbuatının tarixi" əsərinin Azərbaycan bölməsinin hazırlanmasında iştirak etmişdir.

Ceyhun bəy "Azadlıq" radiosunun əsasını qoyanlardan biri olmuş, Sovet imperiyası əsarətində olan xalqların həyatı barədə araşdırmalar aparmış və bu sahədəki fəaliyyətinə görə Münxendəki SSRİ-ni öyrənmə İnstitutunun müxbiri seçilmişdir. **(Abid Tahirov. Ceyhun Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığı, filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 1997, səh. 11).**

Ceyhun Hacıbəylinin mühacirətin kəşməkeşləri içərisində keçən ömür yolu 1962-ci ilin oktyabr ayının 2-də Fransada bitmiş, o, Parisin Sen-Klu məzarlığında dəfn edilmişdir.

Görkəmli ədəbiyyatşünasın hələ Vətəndə ikən akademik V. V. Radlovun tərtib etdiyi "Türk-tatar dialektləri kolleksiyası" üçün yazmağa başladığı, sonralar professor A. N. Samoyloviçin əlyazmasını oxuyub təqdir etdiyi "Qarabağın dialekt və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı)" adlı əsəri mühacirət folklorşünaslığında xüsusi yer tutmaqdadır. Ədib mühacirətdə yaşadığı illərdə vaxtilə rusca yazdığı və folklor materiallarını kiril əlifbası ilə hazırladığı bu əsər üzərində işi davam etdirmiş, onu təkmilləşdirərək fransız dilinə çevirmiş, mətnləri isə latın qrafikasında işləyərək, 1934-cü ildə Parisdə çıxan "Asiya" jurnalında dərc etdirmişdir.

C. Hacıbəyli əsərə yazdığı "Söz önü"ndə tədqiqatın yaranma tarixini belə ümumiləşdirmişdir: "Qarabağda keçirdiyim məzuniyyətlər zamanı mən öz tədqiqatlarımı tamamlayırdım. Lakin müharibənin və sonradan inqilabın nəticələri mənə öz toplumu sistemləşdirməyə və bitirməyə mane oldular. Digər tərəfdən keçmiş Rusiya imperiyası ərazisində baş vermiş siyasi dəyişikliklər və Fransaya gətirən misiya məni rus şərqşünasları mühitindən uzaqlaşdırdı. Bu şəraitdə mən bu işi əvvəl akademik rus əlifbasında olan transkripsiyanı dəyişməklə və mətnin əvvəl rus dilinə edilmiş tərcüməsini fransız dilinə tərcümə ilə əvəz edərək Asiya cəmiyyətinə təqdim etməyi qərara aldım."

Qeyd edək ki, "Qarabağın dialekt və folkloru" əsəri Vətənimizi, dilimizi, etnoqrafiyamızı öyrənmək üçün qiymətli bir mənbədir. Otuz üç kiçik bölmədən ibarət olan əsərdə bayatı, alqış, qarğış, oxşama, layla, ağı, hərbə-zorba və s. kimi folklor materialları toplanıb sistemləşdirilmişdir. Və tədqiqatın mühüm özəlliyi orasındadır ki, müəllif təqdim etdiyi folklor materiallarının şivə xüsusiyyətlərini, Qarabağ dialektinin özünəməxsusluğunu qoruyub saxlaya bilməmişdir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının ədəbiyyatımızın tarixi, bu günü, nəzəri-ideoloji problemləri haqqında mülahizələrini səciyyələndirməzdən öncə, onu yaradanlardan birinin – ulu öndər **M. Ə. Rəsulzadənin** (1884-1955) bioqrafiyasının bəzi məqamlarına nəzər salmağa ehtiyac vardır.

Azərbaycan istiqlal hərəkatının şəriksiz lideri M. Ə. Rəsulzadə 1884-cü ilin 31 yanvarında Bakının Novxanı kəndində anadan olmuşdur. O, ilk təhsilini atasından almış, sonra isə S. M. Qənizadənin müdir olduğu II rus-müsəlman məktəbində oxumuşdur. Ədəbi yaradıcılığa 1903-cü ildə “Şərqi-rus” qəzetində dərc olunan “Müxəmməs” şeri ilə başlayan Məhəmməd Əmin bəy çox keçmədən bədii-publisistik yazıları ilə Azərbaycan mətbuatının fəal yazarlarından birinə çevrilmişdir.

1908-ci ilin dekabr ayının 5-də M. Ə. Rəsulzadənin “Qaranlıqda işıqlar” pyesi tamaşaya qoyulmuşdur. Lakin təəsüf ki, bu əsər bizə gəlib çatmamışdır. Bundan əlavə, ədibin “Nagəhan bəla” adlı bir pərdəli pyesi vardır.

M. Ə. Rəsulzadə siyasətlə də erkən yaşlarından maraqlanmışdır. O, hələ 1902-ci ildə “Müsəlman gənclik təşkilatı”nı yaratmışdır ki, bir qədər sonra bu təşkilat “Müsəlman demokratik Məsavət cəmiyyəti” adı ilə fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.

Məhəmməd Əmin bəyin ilk mühacirəti 1909-cu ilin əvvəllərinə təsadüf edir. Belə ki, Bakıda təqiblərdən və həbs təhlükəsindən xilas olmaq üçün İrana gedən siyasi xadim inqilabi fəaliyyətini burada davam etdirir, tezliklə şahlıq üsul-idarəsinə qarşı başlamış məşrutə hərəkatının əsas rəhbərlərindən birinə çevrilir. O, Tehranda “İrani-nou” qəzetinin əsasını qoymuş, qəzetin səhifələrində elmi, bədii və publisistik yazıları ilə çıxış etmişdir.

İran mühacirəti dövründə M. Ə. Rəsulzadə “Tənqidi-firqeyi-etidaliyyun” adlı kitabını nəşr etdirmişdir. 1910-cu ildə

Tehranda farsca buraxılmış bu əsərində ədib məşrutə pərdəsi altında istibdad rejimini həyata keçirmək məqsədi güdən, mühafizəkar, etidal, miyanə mövqeyi ilə cəmiyyətin inkişafına mane olan “Etidaliyyun” firqəsini kəskin şəkildə tənqid edir.

1911-ci ilin mayında Tehranı tərk edib İstanbulla gedən Məhəmməd Əmin bəy İstanbulda “İttihad və tərəqqi” təşkilatının aparıcı şəxsiyyətləri ilə əlaqə qurmuş, “Türk ocağı” cəmiyyətində çalışmış, habelə cəmiyyətin mətbu orqanı, 1911-ci ilin noyabr ayından nəşrə başlayan “Türk yurdu” jurnalında əməkdaşlıq etmişdir. Bu dövrdə o, “İran türkləri” və “İran tarixçeyi-inqilabı” silsilə məqalələrini yazmış, Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin “Vəhdəti-cinsiyyə fəlsəfəsi” əsərini farscadan, “Rus ədəbiyyatı nümunələri” hekayələr toplusunu ruscadan türkcəyə çevirərək nəşr etdirmişdir.

1913-cü ildə Vətənə dönmə M. Ə. Rəsulzadə “Məsavat” firqəsi sıralarında fəaliyyətini davam etdirmiş, mətbuatda müntəzəm olaraq bədii, publisistik və ədəbi-tənqidi yazıları, habelə tərcümələri ilə çıxış etmişdir. Xüsusilə 1915-1918-ci illərdə nəşr olunan “Açıq söz” qəzeti M. Ə. Rəsulzadənin ideya baxışlarının yayılmasında mühüm rol oynamışdır.

1918-1920-ci illər, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Məhəmməd Əmin bəy milli dövlət ideoloqu kimi fəaliyyət göstərmiş, ölkənin sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni baxımdan möhkəmlənməsi üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir.

Azərbaycan cümhuriyyətinin süqutundan sonra bir müddət Lahıca gizlənen, sonra həbs olunub Bayıl məhəbsinə salınan M. Ə. Rəsulzadə 1920-ci ilin noyabrında İ. Stalinin əmri ilə həbsdən azad olunaraq Moskvaya aparılmışdır. 1922-ci ilin yazından Finlandiyaya keçməyə müvəffəq olan siyasi xadim, çox çəkmədən Türkiyəyə getmiş və fəaliyyətini burada davam etdirmişdir. O, İstanbulda “Yeni Qafqazya”, “Azəri Türk”, “Odlu yurd” dərgilərinin əsasını qoymuş,

həftəlik "Bildiriş" qəzetini çıxarmışdır. Həmçinin "Azərbaycan cümhuriyyəti", Lahıca yaşadığı dövrdə yazdığı "Əsrimizin Səyavuşu", habelə "İstiqlal məfkurəsi və gənclik", "Rusiyada siyasi vəziyyət", "Qafqaziya türkləri", "İnqilabçı sosializmin iflası və demokratiyanın gələcəyi" və b. əsərini nəşr etdirmişdir.

M. Ə. Rəsulzadənin 1924-cü ildə Azərbaycan Milli Mərkəzinin əsasını qoyması mühacirətin vahid təşkilatda birləşməsinə, fəaliyyət istiqamətinin müəyyənələşməsinə şərait yaratmışdır.

1931-ci ilin əvvəllərindən Azərbaycan siyasi mühacirətinin digər nümayəndələri ilə birlikdə Türkiyəni tərk edərək Polşaya sığınan M. Ə. Rəsulzadə ədəbi-publisistik və tarixi-siyasi təmayüllü araşdırmalarını burada davam etdirir. Avropa mühacirəti dövründə o, "İstiqlal" qəzeti və "Qurtuluş" dərgisinin əsasını qoyur, "Panturanizm haqqında", "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı", "Azərbaycan hürriyyət savaşı" və b. əsərlərini yazıb çap etdirir, habelə "Azərbaycan şairi Nizami" monoqrafiyasının ilkin variantını tamamlayır.

Müharibədən sonra, daha doğrusu 1947-ci ilin sentyabrında Türkiyəyə dönməyə edib ömrünün sonlarına qədər Ankarada yaşamışdır. Bu dövrdə onun "Azərbaycan kultür gələnləri", "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı", "Azərbaycan şairi Nizami" əsərləri nəşr olunmuşdur. Bundan əlavə, ədib "Azərbaycanın tarixi gəlişini" və "Azərbaycan biblioqrafiyası" əsərlərini də hazırlamışdır ki, bunlar hələlik nəşr edilməmişdir.

M. Ə. Rəsulzadə 1952-ci ildə "Azərbaycan" dərgisinin əsasını qoymuşdur. İndiyədək fasiləsiz nəşr olunan bu dərginin səhifələrində Azərbaycanın tarixi, bu günü, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, coğrafiyası ilə bağlı son dərəcə maraqlı yazılar verilmişdir. Mühacirət mətbuatı tarixində Azərbaycanın bütün yönərlilə tanılmasında hələlik bu dərginin ana loqu yoxdur.

M. Ə. Rəsulzadə 1955-ci ilin mart ayının 6-da vəfat etmiş, Ankaranın Əsri qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatını dünya mədəniyyəti kontekstində qiymətləndirən mühacirət ədəbiyyatşünaslığı yazılı-ədəbi irsimizin formalaşdığı zəmini araşdırmış, onun VIII əsrdə islam topluluğuna daxil olduğunu, XIII yüzillikdən isə türk ruhunun fəal daşıyıcısına çevrildiyini vurğulamışdır. XIX yüzilin ortalarından Azərbaycan ədəbiyyatı tədricən özünü tətbişə başlamış, ənənəvi ədəbi ehkamlardan xilas olmağa çalışmışdır. Bu konsepsiya müstəvisində milli mədəni irsimizi dəyərləndirməyə çalışan mühacirət ədəbiyyatşünaslığı ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirilməsi istiqamətində ciddi addımlar atmışdır.

Bilindi ki, vahid mərkəzdən qidalanan sovet ədəbiyyatşünaslığı ayrı-ayrı xalqların ədəbi inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə almadan onu ümumi təsnifat sistemində salmışdır. Ədəbiyyatımızın təkamül tarixinin mənəviyyatımıza yad olan xronologiyaya tabe etdirilməsi milli ədəbi dəyərlərin qiymətləndirilməsinə imkan vermirdi. Bu mənada Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslarının aparmış olduğu təsnifat prinsip etibarilə ciddi metodoloji əhəmiyyət daşıyır. **(Ətraflı məlumat almaq üçün bax: Ə. Cəfəroğlu. Azərbaycan dili və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri, Ankara, 1953).** Belə ki, ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirilməsi və klassiklərin ədəbi mövqeyinin müəyyənələşdirilməsində milli çalar və keyfiyyətlərin əsas tutulması onun əsl dəyərinin aşkarlanmasına imkan vermişdir. Saxta beynəlmilətçilik kriteriyasına söykənən sovet ədəbiyyatşünaslığından fərqli olaraq mühacirət ədəbiyyatşünaslığında klassiklərin yaradıcılığının azadlıq, ana dili, vətənsəverlik, işğalçılığa nifrət, istiqlalçılıqla bağlı məqamlarına üstünlük verilmişdir.

Azərbaycan mühacirətinin ədəbiyyat tarixinə və ayrı-ayrı klassiklərə həsr olunmuş tədqiqatlarında Nizami Gəncəvi,

İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Abbasqulu ağa Bakıxanov, M. F. Axundzadə, N. Vəzirov, Ə. Haqverdiyev, C. Məmmədquluzadə, M. Ə. Sabir və başqa ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılığı geniş təhlil olunmuşdur. Klassiklərə həsr olunmuş əsərlərin bir qismi təbliği məqsəd daşdığı üçün qismən tədqiqatçılıq ruhundan uzaqdır. Mühacirətin respublikamızın arxiv və kitabxanalarından uzaqlığı, material və mənbə qıtlığı da bu işdə öz təsirini göstərmişdir. Yazılan əsərlərin digər qismi isə ciddi yaradıcılıq axtarışlarının məhsuludur. Belə ki, M. Ə. Rəsulzadə, M. Yurdaqul, M. B. Məmmədzadə, Əhməd Cəfəroğlu, Ceyhün Hacıbəyli və bir çox başqa tədqiqatçıların əsərləri Şərqdə və Avropada mövcud olan mənbələr əsasında yazılmışdır.

Mühacirət ədəbiyyatşünaslığının ən çox diqqət yetirdiyi klassiklərdən biri Nizami Gəncəvidir. Qeyd etmək lazımdır ki, mühacirətin nəinki ədəbiyyatşünaslığa həsr elədiyi tədqiqatlarda, hətta tarixi-siyasi mövzulu araşdırmalarda belə Azərbaycan mədəniyyətilə bağlı Nizami yaradıcılığına müraciət olunmuşdur.

Mühacirətdə yazılmış tədqiqatlar içərisində M. Ə. Rəsulzadənin "Azərbaycan şairi Nizami" monoqrafiyası daha çox diqqəti cəlb edir. 1941-ci ildə şairin 800 illik yubileyi münasibətilə Rumıniyada tamamlanmış olan bu əsər müəllifin özünün qeyd elədiyi kimi, mühacirətin doğurduğu səbəblər üzündən gecikmiş və o yalnız on il sonra, 1951-ci ildə Ankarada işıq üzü görmüşdür. Ciddi yaradıcılıq axtarışlarının yekunu olan bu əsər Nizami şəxsiyyətinin və ədəbi irsinin mübahisəli məqamlarının öyrənilməsi baxımından diqqəti çəkir.

Maraqlıdır ki, 1928-ci ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi "Qafqaziya türkləri" əsərinin Azərbaycan mədəniyyəti tarixinə həsr olunmuş qismində, müəllif Nizami haqqında danışarkən onun fars dilində yazdığını, Gəncədə doğulduğunun ehtimal edildiyini, milli mənsubiyyətinin mübahisəli olduğunu qeyd etmişdir. Bu o dövr idi ki, Azərbaycan ədəbiyyat-

tı tarixinin mənşəyinin müəyyənləşdirilməsi ətrafındakı mübahisələrdə ümumşərq konteksti unudulduğundan ana dilli mədəniyyətə üstünlük verilir, ərəb və fars dillərində yaranmış zəngin ədəbi irsimiz guya milli mədəniyyətimizə daxil olmadığı üçün inkar edilirdi. Bunun nəticəsi idi ki, F. Köçərli, Y. V. Çəmənzəminli və başqa ədəbiyyatşünasların tədqiqatlarında Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin mənşəyi Füzuli və Nəsimi ilə başlayırdı.

Lakin sonralar Məhəmməd Əmin bəyin Şərq mədəniyyəti tarixi ilə bağlı araşdırmaları və Avropa şərqşünaslarının əsərləri ilə dərinən tanışlığı onda Nizami fenomeninə yenedən qayıdış ehtiyacı doğurmuşdur.

"Azərbaycan şairi Nizami" monoqrafiyasında hər şeydən əvvəl, Nizaminin türklüyü ilə bağlı məqamların açıqlanmasına çalışılmışdır. Ədib hələ 1949-cu ildə Ankarada nəşr olunmuş "Azərbaycan mədəniyyəti" kitabında Nizaminin türklüyünü sübut etmək üçün onu fars şairi Firdovsi ilə müqayisə edərək yazırdı: "Nizami Firdovsi tipində bir fars milliyətçiliyinə yabançıdır; mövzuları və təfəkkürü etibarlı ilə bir türkdür. O, bütün yaxşılıqları, qüvvət və dəyərləri daima türk məcaz və istiarəsiylə zikr edir. Ədalətli dövlət ideali onun nəzərində türk dövlətidir."

"Azərbaycan şairi Nizami" monoqrafiyasında isə müəllif şairin zəngin yaradıcılıq yolunun təhlili fonunda onun yalnız milliyətcə deyil, əsərlərinin məzmunu-mahiyyətilə türklüyünü sübuta yetirmiş və belə doğru qənaətə gəlmişdir ki, yalnız dil faktoru ruhən türklüklə bağlı olan Nizami sənətini fars mədəniyyətinə daxil etmək üçün əsas ola bilməz. Qənaətlərinin doğruluğunu əsaslandırmaq üçün dünya ədəbiyyatının analoji məqamlarına diqqət yetirən tədqiqatçı bəzi hind yazıçılarından ingilis, finlərin bir çox klassiklərinin isveç dilində yazdıqları halda, öz milli ədəbiyyat tarixlərinin faktoru kimi dəyərləndirildiyini xatırlatmışdır.

Tədqiqatçı həmçinin Nizaminin Qum şəhərindən olduğunu iddia edən iranşünas alimləri, o cümlədən İranda şairin

külliyyatını nəşr etdirmiş olan Vəhid Dəstgirdini kəskin tənqid etmişdir. O, Nizami əsərlərinin əski nüsxələrinin surətini monoqrafiyasının sonunda verməklə şairin Qum şəhərindən olması ilə bağlı misraların sonrakı dövrün mirzələri tərəfindən əlavə edildiyini üzə çıxarmışdır.

Tədqiqatçı nizamişünaslığın o zamana qədər diqqət yetirmədiyi bir məsələyə – “Nizamidə rusluq” mövzusunda toxunmuş, şairin yaradıcılığının ruslar əleyhinə məqamlarını qabartmış, onun əsərlərindən seçdiyi və sovet nəşirlərinin redaktəsində ixtisar olunmuş:

*Qurd kimi yırtıcı, vəhşi və xunxar,
Comərdlikdən aciz, qançıl və qəddar.
Adamlıq gözləməz bir kimsə rusdan,
Ki, bənzər insana yalnız baxışdan, –*

kimi misraları təhlilə cəlb etməklə fikirlərini açıqlamışdır. Tədqiqatçı “Yeddi gözəl” poeməsindəki slavyan gözəlinin nağılında sarayın qırmızı rəngdə təsvir olunmasını rusluq və qan anlayışlarının eyniyyət təşkil etməsi kimi mənalandırmışdır.

Monoqrafiyada Nizami və Qafqaz, Nizaminin qadın obrazları, Nizamidə dövlət və ədalətli hökmdar ideali və s. kimi ictimai məzmun daşıyan məsələlərə geniş yer verilmişdir. Tədqiqatçı təhlil etdiyi problemləri günümüzlə əlaqələndirmiş, Nizami mövzularının əbədiyyini yaşadığımız dünyanın sosial-siyasi qayğıları ilə bağlılığında görmüşdür.

O, “Xəmsə”yə daxil olan əsərləri xronoloji ardıcılıqla təhlil etməklə onların fərqli və ümumi cəhətlərini aşkara çıxarmış, beləliklə şairi yaradıcılığının ideya-məfkurəvi təkamülünə görə qiymətləndirə bilmişdir.

Tədqiqatçının monoqrafiyanın sonuna əlavə elədiyi “Nizami” mənzum xülasəsi isə elmi-nəzəri ümumiləşdirmələrin poetik yekunu kimi səslənir. Təəssüf ki, əsəri Türkiyə türkcəsindən azərbaycancaya transliterasiya edən mərhum

alim, professor Rüstəm Əliyev monoqrafiyanı böyük ixtisarla nəşr etdirmiş, bu işə Azərbaycan oxucularında belə qiymətli tədqiqat haqqında yanlış və yarımçıq təsəvvür yaratmışdır.

Qeyd olunmalıdır ki, mühacirət ədəbiyyatşünaslığı ana dilli ədəbiyyatımızın tədqiq və təbliğinə daha çox diqqət yetirmişdir. Tədqiqatçılar xüsusilə bu ədəbiyyatın təşəkkül mərhələsini, ədəbi-estetik fikirdə türk ruhunun gerçəkləşdiyi zəmini bütün yönərlilə açıqlamağa çalışmışlar. Bu mənada mühacirət ədəbiyyatşünaslığının ana dilli ədəbiyyatımızın ilk yaradıcılarından biri olan Nəsiminin əsərlərinə döndənmə qayıtması təsadüfi deyildir. Yusif Vəzir Cəmənəmli “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” əsərində onu “ədəbi dövrün başçısı” adlandırmış və milli ədəbiyyat tariximizin Nəsimi ilə başladığını qeyd etmişdir. Yusif Vəzir bu fikirdə idi ki, Nəsimini dərk etmək üçün hürufiliyi mənimsəməli, hürufiliyi mənimsəmək üçün isə Nəimindən, onun “Cavidanname”sindən başlamaq lazımdır.

Mühacir ədəbiyyatşünasların tədqiqatlarında Nəsiminin yalnız dərin fəlsəfi məzmun daşıyan poeziyası deyil, bütün Şərq dünyasını heyratə gətirən şəxsiyyəti də təhlil obyektinə çevrilmişdir. Azərbaycan istiqlal mücadiləsinə həsr olunmuş yazılarda Nəsimilik əqidə, inanc uğrunda ölə bilməyin simvolu kimi dəyərləndirilmişdir.

Mühacirət ədəbiyyatşünaslığında ana dilli ədəbiyyatın özülünün möhkəmləndirilməsində mühüm xidmətləri olan Şah İsmayıl Xətai poeziyasına da xüsusi önəm verilmişdir. Y. V. Cəmənəmli şair Xətai ilə hökmdar Xətaini qarşılaşdırır, onun hökmdarlıqda olduğu kimi, şairlikdə də uca mərtəbəyə yüksəldiyini qeyd edirdi. “38 yaşında vəfat edən Şah İsmayıl 24 illik səltənətində böyük cürət, mətanət və məmləkəti-istedad göstərmiş. Böyük hökmdar Şah İsmayıl ilə böyük şair Xətai arasında da fərq azdır. Eyni mətanət və qüvvətli iman da şerini başdan-başa doldurur.” (Yusif bəy Vəzirov. Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər, İstan-

bul, 1921, səh. 28). Xətai poeziyasını mövzuca (dini, fəlsəfi və eşq şerləri) təsnif edən tədqiqatçı onun fəlsəfi şerlərinə üstünlük verirdi. Ə. Yurdsevər Şah İsmayıl haşr olunmuş məqaləsində onun türkçə yazdığı şerlərlə ana dilimizin ilahi gözəlliklərini təsdiq etdiyini göstərirdi.

M. Ə. Rəsulzadə isə Xətai şerinin doğulduğu mühiti belə səciyyələndirirdi: "Ədəbiddəki Şeyx Səfi ocağından zühür edən Şah İsmayıl şiə dövlətini qurmaq üzrə hərəketə keçir. Avropalıların nəzərində xalis bir İran sülaləsi sayılan Səfəvi dövlətinin bu müəssisi isə, həqiqətdə bir türk sufisi və azərbaycanlı bir şairdi. İstinad etdiyi qüvvət də tamamilə türk qüvvəti idi. Şiə məşəbinə mənsub türkmən qəbilələri bu qüvvətin kökünü təşkil edirdi. Onun sadə bir türkçə ilə yazılan ilahiləri rəsmi hüdudların çox irəlilərində belə, türk topluluqlarının ruhları üzərində müəssir olurdu. Şah İsmayılın sarayı azəri türk ədəbiyyatının yaradıcı ocağı və bir akademiyası idi."

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığı türkçə şer yazmağın "düşvarını" asan eyləyən Füzuli yaradıcılığına xüsusi bir məhəbbətlə yanaşmışdır. Y. V. Çəmənşəminli, Əhməd Cəfəroğlu, M. Ə. Rəsulzadə, M. B. Məmmədzadə, M. Ə. Rəsuloğlu ədəbiyyat tarixinə və şairin yaradıcılıq yoluna həsr elədiyi tədqiqatlarında ondan bütün türk ədəbi dünyasında bənzəri olmayan bir sənətkar kimi danışımlar.

Y. V. Çəmənşəminli onun haqqında qeydlərini "Füzuli ən böyük şairlərimizdən biridir", – deyə ümumiləşdirir və dahi şairin böyüklüyünü özündən sonra qoyub getdiyi məktəblə, yaratdığı təsir və nüfuz dairəsi ilə əsaslandırır, ədəbiyyatımızın müxtəlif dövrlərində Füzulini təqlid edərək şer yazmağın hünər sayıldığını göstərir: "Azərbaycanda Füzuli ən məruf şairlərdəndir. Cavan şairlər Füzulini təqlidən şərə başlarlar, xanəndələr onun göftəsini söylərler. "Leyli və Məcnun" opera şəklinə qoyuldu." (**Yusif bəy Vəzirov. Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər, İstanbul, 1921, səh. 33**). Yusif Vəzirovə görə, üç dildə yazıb-yaradan Füzulinin

türkçə yazdıqları içərisində Azərbaycan ləhcəsində olanları daha çox nəzərəçarparandır. Ədəbiyyatşünasın qənaətlərində Füzulinin şerinin elmiliyinə üstünlük verməsinə diqqətli yönəltməsi də qeyd olunmalıdır.

M. Ə. Rəsulzadə hələ 1922-ci ildə İstanbulda nəşr etdiyi "Azərbaycan cümhuriyyəti" əsərində Füzulinin yaradıcılıq təkamülü ilə ədəbiyyatımızın keçib gəldiyi yolun analoji xüsusiyyətlərini araşdıraraq yazırdı ki, Füzuli əvvəlcə fars dilində yazmış, sonra Azərbaycan türkçəsinə meyl etmiş, Bağdadın Osmanlılara keçidindən sonra isə Osmanlı şivəsinə üstünlük vermişdir. Müəllifin fikrincə, Azərbaycan ədəbiyyatı da belə bir inkişaf yolu keçmişdir; əvvəlcə farsca yaranan ədəbiyyat (Qətran Təbrizi, Xaqani, Məhsəti, Nizami və b.), sonra Azərbaycan türkçəsinə meydan vermiş (Vaqif, Nəbati, Seyid Əzim və b.), daha sonra ölkədə cərəyan edən hadisələrin axarı ilə Osmanlı türkçəsinin təsirinə düşmüşdür (Səhəhət, Hadi, H. Cavid və b.). (**Bax: M. Ə. Rəsulzadə. Azərbaycan cümhuriyyəti, Bakı, Elm, 1990, səh. 15-16**).

M. Ə. Rəsulzadə tanınmış türk ədəbiyyatşünası doktor Əbdülqadir Qaraxanın "Füzulinin həyatı, mühiti və şəxsiyyəti" adlı kitabına yazmış olduğu resenziyada şairin heç bir zaman şübhə doğurmayan milliyyətilə bağlı ayrıca söhbət açan müəllifi tənqid edərək yazırdı ki, onun türk olmasının sübuta ehtiyacı yoxdur. Bu gün diqqət mərkəzində Füzulinin milliyyəti deyil, milliyyətçiliyi, türklüyü deyil, türkçülüyü dayanmalıdır.

"Azərbaycan kultür gələnləri"ndə isə ədəbiyyatşünas Füzulini belə səciyyələndirirdi: "Şərqi ən böyük lirik Füzuli yalnız Azərbaycanı deyil, türkçə oxuyan bütün dünyanı həyəcanlandırır. Şərqi bilən avropalıları Füzulinin lirizminə heyrandırlar. Azərbaycan ədəbiyyatı XIX yüzilin başlanğıcına qədər Füzulinin tamamilə təsiri altında qalmışdır."

Bundan əlavə, "Azərbaycan şairi Nizami" monoqrafiyasının "İki Leyli-Məcnun" (Nizami və Füzuli arasında qarşılaş-

dırma) bölümü hər iki sənətkarın ədəbi mövqeyinin müəyənləşdirilməsi baxımından diqqəti çəkir. Nizami və Füzuli şerini adı çəkilən əsərlərin fonunda analoji müqayisəyə cəlb edən tənqidçi fikirlərini belə yekunlaşdırır: "Nizami Məcnunu şerləşdirmiş isə, Füzuli şeri məcnunlaşdırmışdır".

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığı Vaqif və Vidadi sənətinə də müraciət etmişdir. XYIII yüzillikdə yaşamış, lirik-realist üslubda yazıb-yaradan bu iki söz ustasının əsərləri Ə. Yurdseverin ayrıca monoqrafik tədqiqatında araşdırılmışdır. Ədəbiyyatşünas hər iki müəllifin əsərlərindən təhlilə cəlb etdiyi çoxlu sayda poetik nümunələrlə onların yaradıcılıq yolu haqqında dolğun təsəvvür yarada bilmişdir.

"... Vaqif realizminin başlıca özəlliyi, onun qoşmalarına və həmə-n-həmə-n bütün müxəmməs və qəzəllərinə hakim bulunan dərin və coşqun bir nikbinlikdir. Hətta yoxsulluq və səfalətın acı bir təsvirindən ibarət bulunan "Bayram oldu" qoşmasında belə həyata nikbinlik hissləri sezilməkdədir. Bu baxımdan Vaqif, dostu Vidadidən əsaslı surətdə ayrılmaqdadır. Vidadinin ruhuna və şerinə dərin bir bədbinlik və dərmansız bir kədər hakim bulunmaqdadır." (**Bax: A. Vahap Yurtsever. Azərbaycan edebiyatında Vedadi və Vakifin yaradıcılığı, Ankara, 1952, s. 30**).

Mühacirətdə yazılmış tədqiqatlarda Abbasqulu ağa Bakıxanov da tez-tez xatırlanmaqdadır. Əhməd Cəfəroğlu, M. Ə. Rəsulzadə, Hüseyn Baykara və başqaları onun yaradıcılığında ətraflı bəhs etmişlər. Ə. Yurdsever Ankarada çıxan "Azərbaycan" jurnalında dərc etdirdiyi "Abbasqulu ağa Bakıxanlı" məqaləsində onun həyat və yaradıcılıq yolunu ciddi təhlil süzgecindən keçirmişdir. Y. V. Çəmənzəminli yaradıcılığına xüsusi heyranlıq göstərdiyi Abbasqulu ağa Bakıxanovun Azərbaycan tarixşünaslığının bünövrəsini təşkil edən "Gülüstani-İrəm" əsərini ona görə yüksək qiymətləndirirdi ki, müəllif milli tariximizi yalnız müharibələrin və siyasi hadisələrin tarixi kimi deyil, mədəniyyət,

ədəbiyyat, adət-ənənə, əxlaq və mədəniyyətimizin tarixi kimi dərk etmişdir.

Mühacirət ədəbiyyatşünaslığı M. F. Axundzadənin yaradıcılıq irsini də ciddi şəkildə araşdırmışdır. (**Məlumat üçün bax: Nikbur Cabbarlı, Mirzə Fətəli Axundzadə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığında. Azərbaycan EA xəbərləri, "Ədəbiyyat, dil, incəsənət" seriyası, 1998, N1-2, səh. 15-22**). Haqqında bəhs edənlər ona böyük mütəfəkkir, islahatçı sənətkar, ədəbi dövrün başçısı, ictimaiyyətçi, yenilikçi, milliyyətçi və başqa epitetlərlə dəyər vermişlər.

Y. V. Çəmənzəminli "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" adlı tədqiqatında ədəbiyyatımızda milliyyət hissini Mirzə Fətəli ilə başlandığını qeyd etmişdir. Hüseyn Baykara, Əhməd Cəfəroğlu, M. Ə. Rəsulzadə isə ədəbiyyatımızın çağdaş mərhələsini Mirzə Fətəli ilə başlamışlar.

Hüseyn Baykara "Azərbaycanda yeniləşmə hərəkatı" adlı 1966-cı ildə Ankarada nəşr olunmuş monumental tədqiqatında Azərbaycan milli hərəkatının Mirzə Fətəlinin bədii və elmi-nəzəri irsindən qaynaqlandığı qənaətinə gəlmişdir.

Mirzə Fətəlinin həyatı, fəlsəfi, ədəbi-tənqidi, nəzəri-estetik və dil haqqında görüşlərini ətraflı şəkildə araşdıran tədqiqatçı onu XIX yüzilin Azərbaycan mədəniyyətinə bəxş etdiyi ən böyük şəxsiyyət kimi dəyərləndirir. Tədqiqatın müxtəlif məqamlarında "Mirzə Fətəli Axundzadə Azərbaycan kulturu və mədəniyyətinin böyük sütunlarından biridir", "... Azərbaycan və Şərqi tarixində hər zaman dəyərli yerini alacaqdır", – deyər müəllif böyük mütəfəkkirin xalqımızın tarixindəki yerini açıqlayır. Mirzə Fətəli fenomenində ədəbi və ictimai idealların müştərəkliyi, qovuşduğu və vəhdəti prinsipindən çıxış edən araşdırıcı onun yaradıcılıq dühasının yaşadığı cəmiyyəti kökündən dəyişdirmək kimi ciddi məfkurəyə söykəndiyi nəticəsinə gələrək fikirlərini belə yekunlaşdırır: "Mirzə Fətəlinin ədəbi çabaları ilə bir tərəfdən azəri ləhcəsi dil olur, o biri tərəfdən eski Şərqi tərz çürük

adət və inanışlardan ibarət olan gerici həyat tərzi, Mirzənin komediyalarında bütün gülcüclüyü ilə tənqid edilirdi. Hər kəs o çağda Mirzənin əsərlərindəki tiplərdə özünü görür və etkisini anlaya bilirdi. Mirzə komediyalarında Avropa anlamında bir insan olmanın gərəkiyini və toplumun sosial anlamını, ağanın istismarını, qadının hüquqsuzluğunu bütün cəbhələriylə, ədəbi dühasının kəskinliyi və tənqidçiliyinin qüdrətiylə səhnəyə, gözler önünə sərirdi." (*Hüseyn Baykara, Azərbaycanda Yeniləşmə Hərəketləri, Ankara, 1966, s. 151*).

Əbdülvahab Yurdsever Mirzə Fətəliyə ayrıca monoqrafiyaya həsr eləmişdir. Araşdırmaçı "Mirzə Fətəli Axundzadənin həyatı və əsərləri" (Ankara, 1950) adlı bu monoqrafiyada onun ədəbiyyatımızı Şərq özülündən qopararaq üzünü Qərb səmtinə çevirdiyini, ənənəvi ədəbi ehkamları uçuraraq novator bir ədəbiyyatın əsasını qoyduğunu göstərmişdir.

Mirzə Fətəli fenomeninə xüsusi dəyər verən M. Ə. Rəsulzadə "Azərbaycan kultür gələnləri"ndə yazırdı: "Klassik ədəbiyyatımız üçün Füzuli nə isə, çağdaş ədəbiyyatımız üçün də Mirzə Fətəli odur. Müsəlman dünyasının bu ilk dramaturquna avropalı tənqidçilər Şərqin Molyeri, ruslar da Qoqolu deyirlər. Mirzə Fətəlinin pyesləri sadə xalq dilində yazılmışdır. Tiplər həyatın ta özündən alınmışdır. Burada orta çağ feodal cəmiyyətinin çürüməsi, adətlərin geriliyi, alim görünənlərin səfsətəçiliyi, qara cəhəletin mövhumat və təəssüblə bağdaş olması canlı surətdə təsvir və amansızca tənqid olunur."

Mühacirət ədəbiyyatşünaslığı Mirzə Fətəli ədəbi məktəbinin davamçıları olan N. Vəzirov və Ə. Haqverdiyev kimi klassiklərin yaradıcılıq yolunun araşdırılmasına da həssaslıqla yanaşmışdır. M. Ə. Rəsulzadə "Azərbaycan kultür gələnləri"ndə hər iki dramaturqu milli dram sənətinin ən dolğun əsərlərini yaratdığı üçün təqdir edir, "Vəzirli Nəcəf bəy" məqaləsində isə Nəcəf bəyin taleyi ilə qəhrəmanı

Fəxrəddin bəyin aqibəti arasında bənzərlik görürdü: "Vəzirli Nəcəf bəyin simasında Azərbaycan ədəbiyyatı ilə səhnəsi Mirzə Fətəlidən sonra gələn çox mühüm bir nümayəndəsini itirdi. Bütün əsərlərində millət eşqini, xalqa qulluq etmək zövqünü, azadlıq və istiqlal fikirlərini tərənnüm edən bu yazıçı üçün qısa bir müddətə olsa da, istiqlal və azadlığa qovuşan Vətəni təkrar əsirlik və istila altında buraxıb ölmək qədər bir tragediya təsəvvür oluna bilməz.

Vəzirli Nəcəf bəyin ölümü öz qəhrəmanı Fəxrəddinin ölümünə nə qədər bənzər!..." (*M. E. Resulzadə. Vəzirli Nəcəf bəy, "Birleşik Qafkazy", sayı 15, Ekim, 1952, səh. 50*).

O hər iki dramaturqun sələfləri Mirzə Fətəli kimi ədəbi yaradıcılıqla yanaşı, vətəndaşlıq qayəsi izlədiyini yaddan çıxarmırdı.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığı Sabirin yaradıcılığına da xüsusi ağırlıq vermiş, onu mizah şerinin ən qüdrətli sənətkarı kimi dəyərləndirmişdir. Y. V. Çəmənəminli "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" adlı tədqiqatında onu Zakirlə müqayisə edərək yazırdı ki, Sabir Zakir yaradıcılığında doğan bir sənətkardır; fərq burasındadır ki, Zakir xəstə bir milləti təşrih edib, onun bir əzasını sağaltmaq istəyirdisə, Sabir bu xəstə millətin bütün dərdlərinin müalicəsi ilə məşğul idi. Müəllifə görə, Zakir məhəlli şairdir, onda əyalətçilik, provinsializm güclüdür. Sabirin yaradıcılığına isə bəşəriyyət xasdır; o, ümumşərq, ümumislam, bəlkə ümuminsaniyyət şairidir.

Ə. Yurdsever Sabirin yaradıcılığına həsr elədiyi ayrıca monoqrafiyasında şairin yalnız ədəbi mövqeyini açıqlamaqla kifayətlənməmiş, onun şerlərini poetik baxımdan da incələmişdir. (*Bax: Sabirin Azərbaycan ədəbiyyatındakı yeri, Ankara, 1951*). M. Ə. Rəsulzadənin tədqiqatlarında isə Sabir Füzulidən sonra Azərbaycanın ümum tərəfindən mənimsənilmiş ikinci şairi kimi dəyərləndirilir. O, Sabirin gülüşünü yurdunu candan sevən yurddaş şairin göz yaşları kimi səciyyələndirərək onu türk şerinin orijinal varlığı kimi

tədqir edir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığı klassik irsin tədqiqi ilə yanaşı, çağdaş ədəbiyyatımızın öyrənilməsi istiqamətində də ardıcıl fəaliyyət göstərmişdir. Çağdaş ədəbi irsin araşdırılması klassik ədəbiyyatımızın tədqiqi səviyyəsində olmasa da mühacirət tənqidi ədəbi prosesə fəal təsir göstərmiş, Sovet siyasi rejimi daxilində yaranmış ədəbiyyatın obyektiv təhlilini verməyə çalışmışdır.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı", Əhməd Cəfəroğlunun "Modern Azərbaycan ədəbiyyatına toplu bir baxış", Mirzə Bala Məmmədzadənin "Sovet ədəbiyyatının dünəni və bu günü" kimi nisbətən iri həcmli tədqiqatları, habelə Əbdülvahab Yurdseverin, Hüseyin Baykaranın və bir çox başqalarının çağdaş ədəbi irsimizlə bağlı əsərləri mühacirət ədəbi tənqidinin ümumi mənzərəsini əks etdirir.

1922-ci ildən İstanbulda nəşrə başlayan "Yeni Qafqazya" jurnalı ilə əsas qoyulmuş Azərbaycan mühacirət mətbuatı yarım əsrə yaxın bir dövrdə ardıcıl olaraq çağdaş ədəbiyyatı izləmiş, onun haqqında ədəbi-nəzəri yazılar dərc etmişdir.

Azərbaycan mühacirət ədəbi tənqidi özünə məxsus inkişaf yolu keçmişdir. Bu özünəməxsusluq mühacirətin sovet senzurasından uzaq olması, obyektiv fikir söyləmək imkanlarının genişliyi, ədəbi dəyərlərin qiymətləndirilməsində milli konsepsiyaya söykənilməsi ilə şərtlənir. Belə ki, çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının sovet siyasi rejimi daxilində obyektiv təhlil olunmaq imkanından məhrum edildiyi bir dövrdə mühacirət ədəbi tənqidi bu vəzifəni üzərinə götürmüşdür.

Müasir ədəbi tənqiddə hərdən sovet dövrü klassiklərinin yaradıcılığının kor-koranə inkar olunduğu nihilist mövqe ilə qarşılaşırsan. Bu nihilizm bəzən bütövlükdə sovet hakimiyyəti illərində yaranmış ədəbiyyatın inkarı səviyyəsinə enir. Şübhəsiz ki, bu yanlış mövqe milli-mədəni irsə qeyri-ciddi

münasibətdən, ədəbi əsərlərin qiymətləndirilməsi meyarının itirilməsindən, başlıcası isə tarixilik prinsipinin unudulmasından doğur.

Azərbaycan mühacirətinin çağdaş ədəbiyyatımızla bağlı tədqiqatlarında isə tarixi-obyektivlik prinsipi gözənilmiş, araşdırılan dövrün siyasi şəraiti nəzərdən qaçırılmamış, təhlil olunan əsərlərə rejimin meyarları baxımından qiymət verilmişdir.

Bu mənada mühacirət ədəbi tənqidinin öyrənilməsi ciddi metodoloji əhəmiyyət daşımaqdadır. Ədəbiyyatımızın milli məfkurə işığında yenidən araşdırılması ehtiyacının doğduğu, uzun illər ədəbi prosesdə hegemonluq edən bir çox adların inkar olunduğu, ədəbiyyat tarixini kimlərin təmsil edəcəyi mövzusunda mübahisələrin bitmədiyi müasir dövrdə mühacirət ədəbi tənqidi örnək rolunu oynaya bilər.

Azərbaycan mühacirətinin ədəbi tənqidlə bağlı araşdırmaları içərisində Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı" əsəri xüsusi yer tutur. İlk dəfə 1936-cı ildə Berlində türkçə çap olunan bu əsər, rus dilinə çevrilərək iki il sonra Parisdə də işıq üzü görmüşdür. Sonralar müəllif əsər üzərində işini davam etdirmiş, tədqiqatını yeni mənbələr əsasında zənginləşdirmişdir.

"Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı" əsərinin son, kamil variantı 1951-ci ildə Ankarada nəşr olunmuşdur. Lakin bununla da müəllif əsər üzərində öz işini bitmiş hesab etməmişdir. Türkiyənin İzmir Egey universitetinin müəllimi, görkəmli azərbaycanşünas alim Əli Yavuz Akpınarın şəxsi arxivində Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin müasir ədəbiyyatımızın tədqiqi ilə bağlı pərakəndə əlyazmaları vardır. Bu əlyazmaları tədqiqatçının imkan daxilində əldə edə bildiyi əsərlərin təhlilindən ibarətdir. Görünür, müəllif əsərin material qıtlığı ilə bağlı çatışmazlıqlarını doldurmaq və yeni mənbələri tədqiqata cəlb etmək fikrində olmuşdur.

"Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı" cümhuriyyət illərinin təsviri ilə başlayır. Həmin dövrü tariximizin ən heyecanlı

günləri kimi təqdim edən müəllif “ədəbiyyatın da bu həyəcana tərcüman olduğunu” qeyd etmiş, istiqlal mövzusu ilə bağlı şair Əliyusifin və Əhməd Cavadın şeirlərindən nümunələr vermişdir. Buradaca qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatçının Əhməd Cavadın “Nədən yarandı” şeirinin 28 may günü münasibətilə yazıldığını göstərməsi yanlışdır. Daha əvvəl yaranmış bu şeirin istiqlal bayramı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Yeri gəlmişkən, mühacirətdə yaranan bəzi tədqiqatlarda Əhməd Cavadın:

*Mən hər yılda bir mayısa,
Pək çox ümidlər bağlaram.
Hər gələcək mayıs üçün
Nisan ağlar, mən ağlaram, –*

misraları nümunə kimi verilən “Mayıs” şeirinin Azərbaycan istiqlalının itirilməsi ilə bağlı yazıldığı göstərilməkdədir. (*Hüseyn Baykara. Azərbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi, İstanbul, 1975, s. 192*). Bu fakt doğru deyildir. Çünki “Mayıs” şeri 1916-cı ildə Suxumidə yazılmış və şairin qoşma kitabına daxil edilmişdir.

Əhməd Cavad və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə mövzusu ilə bağlı digər yanlış bir faktın da aydınlaşdırılmasına ehtiyac vardır. Əhməd Cavad irsinin tədqiqatçılarından biri, filologiya elmləri doktoru Əli Saləddin guya Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Əhməd Cavadı oğulluğa götürmüş olduğunu qeyd edir. Əslində bu tarixi həqiqətə uyğun deyildir. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Əsrimizin Səyavuşu” əsərində türk münəvverlərinin Azərbaycan yazıçılarını oğulluğa götürməsi ilə bağlı məqamlar vardır. Burada Əbdülhaq Hamidin Hüseyn Cavid, Namiq Kamalın Məhəmməd Hadini, Məhəmməd Əminin isə Əhməd Cavadı oğulluğa götürməsi qeyd olunur. Aydın məsələdir ki, Türkiyə-Azərbaycan mənəvi əlaqələrindən söhbət gedirsə, burada

Əhməd Cavadın mənəvi atası kimi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə deyil, türk şairi Məhəmməd Əmin Yurdaql nəzərdə tutulmuşdur.

Ümumiyyətlə qeyd edək ki, Əhməd Cavad mühacirət ədəbi tənqidi və ədəbiyyatşünaslığının ən çox diqqət yetirdiyi müəlliflərdəndir. Əhməd Cavadla birlikdə 1923-cü ilin axırı, 1924-cü ilin əvvəllərində Bakının Staro-Politseyski küçəsindəki həbsxanada eyni kamerada yatan Hüseyn Baykara onun divara yazılmış, yaddaşında hiif elədiyi “Ay ellər” və “Neylim” rədifli şeirlərini (hər şerdən bir bənd) nümunə verir. (*Bax: Hüseyn Baykara. Azərbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi, İstanbul, 1975, s. 199*). Əhməd Cavadın yaradıcılığına böyük dəyər verən Hüseyn Baykaranın fikrincə, onun “... Azərbaycan istiqlal mücadiləsindəki rolu Ukrayna şairi Şevçenko və macar şairi Petefi ilə ölçülə bilər”. (*Yenə orada, səh. 201*).

M. Ə. Rəsulzadənin “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı”nda Cəlil Məmmədquluzadə, Süleyman Sani Axundzadə, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı, Səməd Vurğun və başqa klassiklərin yaradıcılığı təhlil olunmuşdur. Sovet ədəbi tənqidinin ənənəvi tədqiqatlarından fərqli olaraq bu əsərdə adı çəkilən müəlliflərin yaradıcılığının dövrlə, mühitlə müxalif, bəzi məqamlarına diqqət yetirilmişdir. Azərbaycanda qurulan sovet hakimiyyətinin ədəbiyyatın inkişafına göstərdiyi mənfi təsiri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə belə səciyyələndirirdi: “Sovet istilasından ədəbiyyatın maneəsiz irəliləməsi üçün əngəllər doğurdu. Milli ruha yabançı olan kommunist hökuməti formaca milli ədəbiyyata əvvəlcə təhəmmül göstərdisə də, məlum olduğu üzrə, ona beynəlmiləl sosialist məzmunu verməyə çalışdı. Fəqət sovet işğal hökuməti milli Azərbaycan ruhunu çürütmək və burada proletkult deyilən bir kultur yaratmaq haqqında sərf etdiyi əməklərində müvəffəq ola bilmir. Bu iş üçün o gərəklilə ünsürlərə malik deyildi. Ədəbiyyat əski ustaların əlində idi.”

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Çağdaş Azərbaycan

ədəbiyyatı” əsərində ayrı-ayrı klassiklərin yaradıcılığına münasibəti mühacirət ədəbi tənqidinin mövqə və konsepsiyasını açıqlayır.

Tənqidçi Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” pyesini “cəmiyyəti ana köklərindən uzaqlaşdırmaq istəyənlərə etiraz ruhuna görə”, Süleyman Sani Axundzadənin “Laçın yuvası” dramını isə “inqilabın məqsəd kimi deyil, vasitə kimi göstərilidiyinə” görə təqdir edirdi.

Əsərdə Hüseyn Cavidin yaradıcılığına xüsusi məhəbbətlə yanaşılmışdır. Müəllif dramaturqun “Topal Teymur”, “Peyğəmbər”, “İblis” və “Səyavuş” pyeslərinin təhlili fonunda onun yaradıcılığına xas olan bir ümumiliyi – müəllifin bu günün həqiqətini deyə bilmək üçün tarixin qoynuna sığınmasını doğru müşahidə etmişdir. Məhəmməd Əmin bəy sovet cəmiyyətində “sənətkarlarımızın hansı formalarda öz fikirlərini söyləmək imkanı tapdıqlarını” sübut üçün Cavidin əsərlərini nümunə göstərir. Cavid müasir həyatın nəbzini tuta bilməməkdə təqsirləndirən sovet tənqidçilərindən fərqli olaraq, müəllifin tarixi və bəşəri mövzulara müraciətini məqsədyönlü hesab edirdi. Ədib “Topal Teymur” pyesini türk tarixini səhnəyə getirməklə “milliyyət” hissini təbliğ eləyən bir əsər kimi qiymətləndirirdi. Müəllifin fikrincə, ideyaca müasir olan “Peyğəmbər”, “İblis” və “Səyavuş” faciələrində isə dolayısı ilə “hürriyyət”, “türkçülük”, “yurdseverlik” qayəsi təbliğ edilmişdir. Tənqidçi dramaturqun əsərlərindən gətirdiyi poetik nümunələrlə onun hansı ideala xidmət etdiyini aşkarlamağa çalışmışdır.

Qeyd olunmalıdır ki, Hüseyn Cavidin yaradıcılığı digər tənqidçilərin də diqqətini cəlb etmiş, onun haqqında xeyli tədqiqat əsəri yazılmışdır. Bunların içərisində Mustafa Türəkəqulun “Hüseyn Cavid” monoqrafiyası xüsusi yer tutur. Azərbaycan mühacirət ədəbi tənqidinin Hüseyn Cavidə ayrıca monoqrafiya həsr etməsi bir tərəfdən dramaturqun yaradıcılığının milliyyətçi məfkurə daşması, o biri tərəfdən əsərlərinin zamanla, mühitlə sərt müxalifəti ilə bağlıdır.

Mustafa Türəkəqul Hüseyn Cavidin həyatı və ümumi yaradıcılıq yolunu araşdırmaqla yanaşı, onun ayrı-ayrı əsərlərinin təhlilini də vermişdir. Bundan əlavə, Hüseyn Cavidin yaradıcılığı konkret problemlər baxımından nəzərdən keçirilmişdir. Xüsusilə, tədqiqatın Caviddə din, fəlsəfə və qadın problemi ilə bağlı məqamları daha çox maraq doğurmaqdadır. (*Mustafa Hakkı Türkekul. Azərbaycan türk şairi Hüseyn Cavid, İstanbul, 1963*).

Məhəmməd Əmin bəyin “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində Cəfər Cabbarlının yaradıcılığı da nisbətən geniş təhlil olunmuşdur. Tənqidçi Cəfər Cabbarlını kollektivizm ruhunu mənimsəmiş bir sənətkar kimi qiymətləndirən sovet tənqidçilərinin əksinə olaraq, onun mövzuları və yaradıcılığının ruhu etibarlı ilə fərdiyyətçi mövqə tutduğunu göstərmişdir. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilə yanaşı, Cəfər Cabbarlı haqqında maraqlı tədqiqatların müəllifi Mirzə Bala Məmmədzadə də onun yaradıcılığına məxsus individualizmi müşahidə edə bilmişdir. (*Mirza Bala. Cafer Cabbarlı, “Kurtuluş”, N 39, 1938*).

Cəfər Cabbarlının bənzərsiz yaradıcılıq dünyasına malik olduğunu açıqlayan Məhəmməd Əmin bəy “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı”nda onun “Oktay Eloğlu” pyesindən sovet senzurasının ixtisar elədiyi “Rədd olsun ingilislərin Hindistandakı, osmanlıların Hicazdakı, rusların da Azərbaycandakı ağalılıqları” – məqamına diqqət yetirməklə müəllifin mövqeyini əks etdirmişdir. Tənqidçinin “Od gəlini” tarixi faciəsinin təhlil yozumu da maraq doğurur. Onun fikrincə, bu əsərdə “ərəb” ifadəsi “rus”, “islam” ifadəsi isə “kommunizm” anlamında düşünülmüşdür. Və əsərin mahiyyətini anlamaq, dramaturqun hansı ideala xidmət etdiyini aşkarlamaq üçün bu yöndən dəyərləndirmək lazımdır.

Ədib Əhməd Cavadın “Kür”, “Göy-göl” şerlərində Azərbaycan təbiətinin mənzərələrinin rəmzləşdirilməsini, Səməd Vurğunun “Vaqif” pyesində dolayısı ilə “Azərbaycan vətənpərvərliyinə rəvac verilməsini” ədəbiyyatın sərt siyasi

qadağalara müqaviməti kimi qiymətləndirmişdir.

Yeri gəlmişkən, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Səməd Vurğun mövzunun bəzi qaranlıq məqamlarının aydınlaşdırılmasına da ehtiyac vardır.

Bilindiyi kimi, Səməd Vurğunun "26-lar" poemasında Rəsulzadə "millət xaini", "satqın" və başqa bu kimi adlarla damğalanmışdır:

*İndi xəbər verim oxucuma mən
O "millət rəhbəri" Rəsulzadədən;
Toplamış məscidə müsəlmanları,
Yağlı vədələrə tutmuş onları;
Deyir: "Türkiyəni çağıra qərək,
Bizə kömək olsun, qılınc çəkərək,
Parlasın ədalət, mehri-hürriyyət,
Ucalsın göylərə şərəfi-millət!.."
- Şarlatan!*

- Afərin!

- Rəhbərə bir bax!..

- Vətəni yadlara bunlar satacaq!..

II Cahan savaşı dövründə mühacirətə getmiş Əlirza Turan xatirələrində qeyd edir ki, Məhəmməd Əmin bəy poemanı oxuyandan sonra xəyala daldı. Ona xatırlatdılar ki, görün Səməd Vurğun Sizin haqqınızda nələr yazmış, Siz isə onu "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı"nda millətçi bir şəir kimi təqdim etmişiniz. O zaman Məhəmməd Əmin bəy dedi ki, mən səhv etməmişəm, o, həqiqətən milli şairdi. Əgər o məni bu cür təsvir etməsəydi, başqa milli mövzulu əsərlərini nəşr etdirə bilməzdi. Bundan əlavə, o, mənim adımla xatırlamaqla unudulmağa qoymamışdır. Zəkali oxucu dərhal mənim kimliyimlə maraqlanacaq və hər şey ona aydın olacaq. (**Bax: "Azərbaycan" qəzeti, 18 dekabr 1991**).

Əlirza Turanın başqa bir xatirəsində Səməd Vurğunun "Vaqif" pyesinin Almaniyadakı Azərbaycan legionu tərəfin-

dən tamaşası zamanı aktyorların guya kommunist bir şairin əsərini səhnəyə qoyduqları üçün həbs olunmasından bəhs edilir. O zaman Məhəmməd Əmin bəy "Vaqif" pyesinin tarixi mövzuda yazıldığını, sovet cəmiyyəti və sosializm təbliğatı ilə heç bir bağlılığı olmadığını, Səməd Vurğunun isə "kommunist" deyil, milliyyətçi əqidəyə söykədiyini göstərməklə həbs olunanları azad etdirmişdir. (**Yenə orada**).

Bir sıra ədəbi tənqidi və publisistik tədqiqatların müəllifi Süleyman Təkinərin "Sovet Azərbaycanında tənqidlərə hədəf olan bəzi şərlər üzərində araşdırmalar" adlı məqaləsinin mühüm bir hissəsi Rəsul Rza yaradıcılığının tədqiqinə həsr olunmuşdur. Məqalədə tərənnümçü ədəbiyyatın təhlili fonunda R. Rza poeziyasının novator, yenilikçi mahiyyətini şərh etməyə çalışan tədqiqatçı, onun bir sənətkar kimi ədəbi ehkamlara qarşı mübarizələrinə diqqəti yönəldir. (**Bax: "Dergi" (Münxen), 1959, N 17**).

Məhəmməd Əmin bəy ədəbiyyatın böyük təsir gücünə malik olduğunu bilir, onun yalnız ayrı-ayrı fərdlərin deyil, bütövlükdə xalqın mədəni-əxlaqi simasının formalaşmasındakı əhəmiyyətini görür və qiymətləndirirdi. O, "İstiqlal məfkurəsi və gənclik" əsərində latış, eston, fin kimi Baltik sahili ölkələri xalqlarının istiqlal mübarizəsində ədəbiyyatın rolunu xüsusi qeyd edirdi.

Azərbaycan mühacirət ədəbi tənqidi çağdaş ədəbiyyatımızın nəzəri-metodoloji məsələləri ilə də məşğul olmuşdur. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin, Mirzə Bala Məmmədzadənin, Hüseyn Baykaranın, Əhməd Cəfəroğlunun yazılarında sosialist realizmi metodunun mahiyyəti, "formaca milli, məzmunca sosialist" formulu arxasında milli mədəniyyətin beynəlmilləşdirilməsi, əslində isə "ruslaşdırılması" məsələləri elmi şərhini tapmışdır. Xüsusilə, mühacirət ədəbi tənqidinin ədəbiyyat və siyasət məsələsinə münasibəti bu mühüm problemin araşdırılmasına aydınlıq gətirmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Əsrin əvvəllərində Lenin "Partiya təşkilatı və partiyalı ədəbiyyat" məqaləsində yazırdı ki, ədəbiyyat partiyalı olmalıdır; bu iş ümumproletar işindən asılı olmayan fərdi iş ola bilməz. Ədəbiyyatı bilavasitə hakimiyyətin ideoloqu kimi dərk edən bu mövqə bütün sovet ədəbi-elmi fikrində olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da uzun illər hakim olmuş və yalnız bir nəzəri mülahizə olaraq qalmamış, milli ədəbi-mədəni irsimizin inkişafı və formalaşmasında öz mənfi təsirini göstərmişdir.

Leninin hakimiyyətin ədəbiyyat və mədəniyyət üzərində hegemonluğunu təsbit edən müddəalarının tam əksinə olaraq Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazır ki, "mədəniyyətin qayəsi siyasəti elmə tabe etdirməkdir". (*M. E. Rəsulzadə. İlim və siyasət, "İstiklal", 1 Ekim 1933*). Müəllifin fikrincə, cəmiyyətin inkişafında qazanılmış dəyərləri elmin süzgəcindən keçirib ümumiləşdirmək və cəmiyyətin nizamını ona görə qurmaq mədəniyyətin, ədəbiyyatın qarşısında duran ən böyük ictimai idealdır.

"Elm və siyasət" məqaləsində müəllifin qənaətlərinə görə, sovet elminin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin ən böyük naqisliyi məhz ondadır ki, burada mədəniyyət siyasəti deyil, əksinə siyasət humanitariyanı idarə edir, özünün inhisarına salır. Məhz bunun nəticəsi kimi, Məhəmməd Əmin bəy sovet dövründə yaranan ədəbiyyatın mühüm bir qismini xalqın mənəviyyatına dəxli olmadığı üçün "cəfəngiyyət yığını" adlandırır.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının mühüm bir qolunu publisistika təşkil etməkdədir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan mühacirəti publisistikanı özünə doğma janr bilməmiş, onun bu sahədəki fəaliyyəti daha zəngin, rəngarəng və məzmunlu olmuşdur.

Mühacirət publisistikası siyasi, iqtisadi, tarixi, mədəni-kulturoloji məzmun daşımış, janrın bütün forma-estetik

çalarını mənimsəmişdir. Lakin bütövlükdə mövzusunda asılı olmayaraq siyasət bu yazıların məğzinə, mahiyyətinə hopmuşdur. Bu, bir də ondan irəli gəlir ki, Azərbaycan mühacirətinin publisistika sahəsindəki axtarışları bu və ya digər şəkildə siyasətlə bağlı olmuşdur.

Mühacirət publisistikası başlıca olaraq aşağıdakı mövzulara müraciət etmişdir:

- Azərbaycan milli hərəkatı və istiqlaliyyət uğrunda mübarizə mövzusu;
- Cümhuriyyət tarixinin təbliği;
- Erməni-azərbaycanlı münaqişəsi;
- Türkcülük ideyalarının yayılması;
- Milli mədəniyyətimizin təbliği;
- Sovet siyasi rejiminin ifşası və s.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 1922-ci ildə Türkiyəyə mühacirət edən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə həmin ildə "Yeni Qafqazya" jurnalı ilə Azərbaycan mühacirət mətbuatının əsasını qoymuş və bunun ardınca çap olunan digər qəzet və jurnallar publisistikasının inkişafı üçün geniş imkanlar açmışdır. Onun 1922-1928-ci illərdə İstanbulda nəşr olunan "Əsrimizin Səyavuşu", "Azərbaycan cümhuriyyəti", "İstiqlal məfkurəsi və gənclik", "Qafqazya türkləri", "Rusiyada siyasi vəziyyət", "İxtilalçı sosializmin iflası və demokratiyanın gələcəyi" və başqa kitabları siyasi publisistikasının ən kamil nümunələrindəndir. Müəllifin Avropa mühacirəti illərində yazmış olduğu "Panturanizm haqqında", "Azərbaycan problemi" kitabları, "Qurtuluş" jurnalında nəşr etdirdiyi "Rusiyanın Azərbaycandakı müstəmləkəçilik siyasəti" silsilə məqalələri Qərb mətbuatında geniş əks-səda doğurmuş, haqqında rəylər yazılmışdır. Məhəmməd Əmin bəyin özünün tarixi-publisistik məqalələrini rusca nəşr olunan "Qafqaz", fransızca çıxan "Prometey", polyakca buraxılan "Vosxod Orient" jurnallarında dərc etdirməsi, habelə bir sıra əsərlərinin Avropanın müxtəlif dillərinə çevrilməsi onların geniş yayılmasına imkan yaratmışdır.

Avstriyada nəşr olunan "Doyc Österrayxişe Taqes Tsaytung" qəzeti Məhəmməd Əmin bəyin Almaniya da çıxan "Azərbaycan cümhuriyyəti" kitabına həsr elədiyi məqalədə qeyd edirdi ki, Rusiyadan nəşət edərək bütün Şərqi və Qərbi yayılmaqda olan kommunizm mifi bu kimi əsərlərin sət dəlil və həqiqətləri ilə toqquşub dağılacqdır. (9 mart 1924).

Azərbaycan mühacirəti içərisində publisistika ilə ən çox Əhməd Ağaoğlu bağlı olmuşdur. Ciddi ictimai-siyasi fəaliyyətlə yanaşı, yaradıcılığa xüsusi diqqət yetirən Əhməd bəyin "Üç mədəniyyət", "İran və inqilab", "İxtilalmı, inqilabımı?", "Sərbəst firqə xatirələri", "İngiltərə və Hindistan" kitabları və çoxlu sayda məqalələri müəllifin bu sahədəki axtarışlarının ümumi mənzərəsini əks etdirir. Əhməd Ağaoğlu o dövrdə Türkiyə, Rusiya və dünyada cərəyan edən siyasi hadisələrə biganə qalmamış, vaxtaşırı böyük dövlətlərin imperialist siyasətinin, o cümlədən rus müstəmləkəçiliyinin kəskin tənqid olunduğu yazılarla çıxış etmişdir. Almaniya da nəşr olunan "Qurtuluş" jurnalının 1939-cu ildə Əhməd Ağaoğlunun ölümü ilə bağlı dərc etdiyi xatirə-nekroloqda qeyd olunur ki, onun publisistikası Türkiyə mətbuatında dərin iz qoymuş və bir müddət istiqamətverici rol oynamışdır. Əhməd bəyin publisistik araşdırmaları göstərir ki, o, tarixi, siyasi, dini mövzulu mübahisələrdə, habelə Qərb mətbuatında türkçülük və turançılıqla bağlı gedən diskussiyalarda fəal surətdə iştirak etmişdir.

Mirzə Bala Məmmədzadənin yaradıcılığında isə ədəbi və tarixi-publisistik araşdırmalar daha çox yer almaqdadır. Müəllifin "Milli Azərbaycan hərəkatı", "Azərbaycan misaqi-millisi", "Ermənilər və İran" kitabları və mətbuatda çıxan məqalələri onun ardıcıl şəkildə yaradıcılıqla məşğul olduğunu göstərir. Mirzə Balanın tədqiqatlarında Azərbaycan xalqının istiqlaliyyət uğrunda mübarizəsi tarixi faktlar və sənədlər əsasında araşdırılmışdır. Lakin ədibin sırf elmi

üslubda yazmış olduğu əsərlərə belə publisistik ruh hakimdir.

Mirzə Bala Məmmədzadə kimi, Hüseyn Baykaranın yaradıcılığı da tarixi-publisistik tədqiqatlarla müşayiət olunur. Onun qələminə məxsus "Azərbaycanda yeniləşmə hərəkatı" və "Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi" əsərləri bu gün də Azərbaycan tarixşünaslığının istinad etdiyi mənbələrdən biridir. Azərbaycan milli hərəkatı tarixinin ümumi mənzərəsinin canlandırıldığı bu tədqiqatların üstünlüyü orasındadır ki, burada Azərbaycanın istiqlaliyyət tarixi Şərqi və dünyada cərəyan edən siyasi hadisələrin fonunda verilmişdir.

Yusif Vəzir Çəmənəminlinin "Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan", Əbdülvahab Yurdsevərin "Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri", Hilal Münşünün "Azərbaycan cümhuriyyəti", Kərim Odərin "Azərbaycan", "Azərbaycan ekonomisi", Miryaqub Mehdişadəninin "Beynəlmiləl siyasətdə pet-röl", "Qafqazya məsələsi" əsərləri, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Cahangir Zeynaloğlu, Süleyman Təkinər və Ceyhun Hacıbəylinin publisistik yazıları əsasən Azərbaycan tarixi mədəniyyəti, iqtisadiyyatı, milli cümhuriyyətin keçdiyi yolun canlandırılması ilə bağlıdır.

Azərbaycan mühacirətinin siyasi publisistikası Sovet imperiyası rəhbərliyini daim narahat etmiş, onlar dəfələrlə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə, Əhməd Ağaoğlu və başqa müəlliflərin əsərlərinə mətbuat vasitəsilə cavab verməyə məcbur olmuşlar. Məsələn, Məhəmməd Əmin bəyin Tiflisdə "Zarya Vostoka" jurnalında nəşr edilmiş məqalələri Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsində müzakirə olunmuşdur. Bir il sonra müəllifin İstanbulda nəşr olunan "Azərbaycan cümhuriyyəti" əsəri münasibətilə Stalin Azərbaycan Kommunist Partiyası rəhbərliyinə təcili cavab tədbiri görülməsilə bağlı məktub göndərmişdir. (**Важ:** *Письмо товарища Сталина по поводу реакционной брошюры Мамед Эмин Расулзаде,*

SPİHMDA, fond 456, siy. 14, sax. vah. 96 a).Yenə Stalinin tapşırığı ilə 1924-cü ildə Moskvada Həlimcan İbrahimovun rus və tatar dillərində Azərbaycan və ümumən türk xalqları mühacirətinə ağıla gəlməz ləkələrin yaxıldığı "Qara mayaklar, yaxud ağ ədəbiyyatlar" adlı kitabı nəşr edilmişdir. Həmin kitabda Zəki Vəliidi, Sədri Maksudi, Musa Bigiyev, Ayaz İshaqi kimi vətənpərvər və milliyətçi tatar ziyalıları ilə yanaşı, M. Ə. Rəsulzadə də tənqid edilmiş, onun İstanbulda çapdan çıxmış olan "Azərbaycan cümhuriyyəti" əsəri "pantürkist" ruhuna, redaktoru olduğu "Yeni Qafqazya" jurnalı isə əksinqilabi mahiyyətinə görə ittiham olunmuşdur. (**Bax: Qalimjan İbrahimov, Kara Mayaklar, yaki ak edebiyatlar, Moskva, 1924).**

Azərbaycan mühacirətinin siyasi-publisistikası sovet imperiyası rejiminin iç üzünün açılmasında, bolşevizmin mahiyyətinin aşkarlanmasında mühüm rol oynamışdır. Məhz buna görə də bəzi tədqiqatlarda Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin siyasi-publisistik araşdırmaları Soljenitsının "Qulaq arxipelaqi" əsərilə müqayisə olunmuşdur. Ədalət naminə, qeyd olunmalıdır ki, Soljenitsının leninizm və sovet siyasi rejimi əleyhinə yazılan tədqiqatları 60-70-ci illərin məhsuludursa, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə həmin həqiqətləri hələ 20-30-cu illərdə daha sərt və amansız şəkildə söyləmişdir. Ədibin əsrimizin iyirminci illərinə məxsus "bolşevizm dağılan kimi sovet imperiyası da çökəcəkdir" qənaətinin böyük uzaqgörənliklə deyildiyi yaşadığımız tarixin reallıqları ilə təsdiq olundu.

XX yüzil Azərbaycan mühacirətinin ilk qaranquşlarından biri olan **Əlibəy Hüseynzadənin** (1864-1940) yaradıcılığının otuz ildən artıq bir dövrü mühacirətdə keçmişdir.

1864-cü ilin fevral ayının 24-də Səlyanda doğulan Əlibəyin atası Tiflisdəki Qafqaz Ruhani İdarəsinin altısinifli məktəbinə müəllim təyin olunduğu üçün uşaqkən Tiflisə

köçmüş, ilk təhsilini bu şəhərdə almışdır. Atasının ölümündən sonra Əlibəy Qafqaz Şeyxülislamı olan ana babası Axund Əhməd Səlyaninin himayəsində yaşamışdır. Şeyxin Tiflisin bir çox yazıçı və ziyalıları, o cümlədən M. F. Axundovla dostluq əlaqələri gənc Əlibəyin dünya görüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Əlibəy Hüseynzadə Tiflis gimnaziyasında təhsil aldığı 1875-1885-ci illərdə rus, fars və ərəb dillərinə yiyələnmiş, onda tarix, fəlsəfə və ədəbiyyata böyük maraq oyanmışdır. Tiflis gimnaziyasını bitirdikdən sonra Peterburq universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsinə daxil olan Əlibəy universitetdəki təhsil illərində vaxtının çoxunu Şərq fakültəsinə mühazirələri dinləməklə keçirmişdir. Lakin o, azad fikirliliyə qarşı güclənən təzyiqlər ucundan Peterburq universitetini yarımçıq buraxıb Türkiyəyə getmiş, İstanbul darülfünununun əsgəri-tibb fakültəsini yüzbaşı rütbəsilə bitirmişdir.

Əlibəy Hüseynzadənin tələbəlik illərini xatırlayan Yusif Akçura qeyd edirdi ki, onun tibb məktəbinə gəlişi təzə və xoş bir Avropa havasının əsməsi kimi oldu. Anadolu və Rum elinin ucqar və geri qalmış vilayətlərindən gəlmiş tələbələr arasında Əlibəy bir "Şimal fəcri" kimi parlayırdı. Sonralar məslək dostu olmuş Abdulla Cövdət isə yazırdı ki: "Əlibəy sakit, daima düşünən mütəfəkkir hali ilə, ağıllı öyüdlərilə, üzərimizdə əsrarəngiz guşənişinliylə bir peyğəmbər təsiri buraxdı. Əvət, o, bir rəsulul-həqq idi."

Əlibəy "Sifilis", Nenterdən tərcümə etdiyi "Vəba və mikrobu" (Mehmet Rəfi ilə birlikdə), "Ensiklopedik tibb lüğəti" (professor Kamal cənab Berksoyla birlikdə) kimi tibbə aid kitablar yazıb çap etdirsə də, o daha çox ədəbiyyat, fəlsəfə və incəsənətlə maraqlanmış, bədii və publisistik əsərlərini, habelə şer tərcümələrini dərc etdirmişdir. Onun bu dövr tərcümələri içərisində "Ramazan bağçası" məcmuəsində çıxmış F. Bodenştedtin Ömər Xəyyam barəsində əsəri,

Xəyyamın bir neçə rübaisi, "Məlumat" məcmuəsində çap olunmuş Hötenin "Faust" faciəsindən bir parça, H. Heynenin "Zinət verər asimanə əncüm..." şeri, Qahirədə çıxan "Türk" qəzetində dərc edilmiş Derjavinin şerləri, "İrtika" qəzetində verilmiş ingilis şairi Con Miltonun "İtirilmiş cənnət" əsərindən təfriqələr xüsusi yer tutur.

Əlibəy Hüseynzadə getdikcə daha çox siyasətə bağlanır və çox keçmədən "İttihad və tərəqqi" cəmiyyətinin fəal üzvlərindən birinə çevrilir. 1903-cü ildə Azərbaycana qayıdan ədib iki il sonra Əhməd Ağaoğlu ilə birlikdə "Həyat" qəzetinin redaktoru olur. Əlibəy Hüseynzadə irsinin araşdırıcılarından olan ədəbiyyatşünas Əziz Mirəhmədov onun bu dövr yaradıcılığını belə qiymətləndirir: "Şerlər, povestlər, elmi, ədəbi-tənqidi, siyasi-publisist, bibliografik məqalələr, polemik yazılar, elmi-tarixi очерklər, iqtibas və tərcümələr, beynəlxalq icmallar, xəbərlər, mətbuat xülasələri – onun əsərlərini yazdığı əsas janrlar bunlar idi. Yaradıcılıq metodu cəhətdən romantik olsa da, dövrün simvolizm, dekadentizm, impressionizm kimi dəbdə olan metod və üslublarına da yad deyildi." (*Bax: "Fikrin karvanı", Bakı, Yazıçı, 1984, səh. 69*).

Əlibəy Hüseynzadənin jurnalistik fəaliyyətində 1906-cı ilin noyabrından, H. Z. Tağıyevin vəsaiti ilə çıxmağa başlayan "Füyuzat" dərgisi mühüm yer tutmaqdadır. İstər "Həyat" qəzeti, istərsə də "Füyuzat" dərgisi səhifələrində Əlibəyin "türkləşmək, islamlaşmaq, avropalılışmaq" məramına söykənən yazıları ədəbi-siyasi mühütdə ciddi marağa və müzakirələrə səbəb olur. Bu dövrdə onun A. P. Çexovun "Qılaflı adam" əsərinə iqtibas kimi yazdığı "Əbdı qılaflı" əsəri, həmçinin "Siyasəti-fürusət" pamfleti yaranmışdır ki, hər iki əsər ədibin yaradıcılığında xüsusi yer tutmaqdadır.

"Füyuzat" dərgisi bağlandıqdan sonra bir müddət "Səadət" məktəbində dil və ədəbiyyat müəllimi işləyən Əlibəy yaradıcılıq dünyasından ayrılmamış, mətbuatda müxtəlif səpkili yazıları ilə çıxış etmişdir.

1910-cu ildə Türkiyəyə mühacirət edən ədib İstanbulda Heydərpəşə hərbi xəstəxanasında işləmiş, müəllimliklə məşğul olmuşdur.

1911-ci ildə "İttihad və tərəqqi" cəmiyyətinin mərkəzi komitəsinə üzv seçilən Əlibəy daha fəal şəkildə siyasətə qoşularaq türkçülük görüşlərini təbliğ edir. O, ardıcıl şəkildə olmasa da, "Türk yurdu", "Xalqa doğru", "Məlumat", "Hakimiyyəti-milliyə", "Tan" və b. qəzet və məcmuələrdə şerləri və məqalələri ilə çıxış edir.

1915-1916-cı illərdə ittihadçı yoldaşları ilə birlikdə "Turan" heyəti tərkibində Avropanın bir sıra ölkələrinə səyahət edən Əlibəy Sofya, Budapeşt, Vyana, Berlin, Lozanna və b. şəhərlərdə olmuş, "İttihad və tərəqqi" cəmiyyətinin tapşırığı ilə Yusif Akçura ilə birlikdə "Rusiya müsəlmanlarının tələbləri" adlı kitabça tərtib etmişdir. Budapeştdə alman dilində nəşr olunan bu kitabçada Rusiya əsarətindəki altı türk-müsəlman dövlətinin istiqlaliyyəti tələb olunurdu.

Əlibəy həmçinin 1917-ci ilin 14 iyulunda Akil Muxtar, Nəsim Müslih ilə birgə Stokholmda keçirilən Sosialist konqresində iştirak etmiş, "Milliyyət və çoğunluq" mövzusunda çıxışı ilə konqres iştirakçılarının marağına səbəb olmuşdur.

"Hilali-Əhmər" qəzetində (24 iyul 1918) dərc olunmuş "Azərbaycanda düşüdüklərim" adlı məqaləsindən aydın olur ki, Əlibəy Hüseynzadə 1918-ci ilin ortalarında Türkiyə hökuməti tərəfindən milli dövlət quruculuğu ilə bağlı məsələləri müzakirə etmək üçün nümayəndə heyəti tərkibində Azərbaycana göndərilmiş, onlar Batumidə Qafqaz cümhuriyyətləri birliyinin xarici işlər naziri Xaliq bəylə görüşmüş, oradan Azərbaycanın müvəqqəti paytaxtı Gəncəyə – Nuru Paşanın yanına getmişlər.

Osmanlı İmperiyasının çöküşündən sonra Qərb işğalçılarına qarşı mübarizə aparan gənc türklər təqiblərə məruz qalır. 1919-cu ildə bir çox ittihadçılarla birgə həbs olunan Əlibəyin məhbəs həyatını kiçik yaşlı oğlu Səlim Turan sonralar belə xatırlayırdı: "... Atam Əlibəy həbsxanada be-

lə, təmiz geyimdə, qalstuklu və səliqəli idi. O, məni gülər üzlə qarşılayaraq qucağına aldı. Mən onun saqqalına toxunaraq evə nə üçün gəlmədiyini sordum. O isə kövrək səslə gülümsəyərək "burada padşaha kaftan toxuyuruq, övladım" – deyə cavab verdi."

Bir təsadüf nəticəsində Maltaya sürgün edilməkdən xilas olan Əlibəy yenidən İstanbulda pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur.

Ədib M. F. Köprülüzadə ilə birlikdə 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultayda iştirak etmişdir. Onun qurultayda etdiyi "Qərbin iki dastanında türk" adlı məruzəsi həmin il Bakıda eyni ad altında kitab kimi çap olunmuşdur. (**Bax: Ali Hüseynzadə. Garbin iki dastanında türk, Üçüncü Enternasyonal Matbaası, Bakı, 1926**). Əlibəyin yaradıcılığında xüsusi yer tutan bu əsərdə portəgiz şairi Kamoensin "Luziada" və italyan şairi Tassonun "Qurtarılmış Qüds" poemaları konkret bir məsələ – türkə münasibət baxımından analogi təhlilə çəkilir. Lakin tədqiqat yalnız adı çəkilən müəlliflərin əsərləri ilə məhdudlaşmır. Müəllif yazının başlanğıcında bəhrələndiyi mənbələri və təhlil edəcəyi məsələləri belə səciyyələndirmişdir: "Türkoloji nədir? Muzeylərin, albomların lüzumu. Beynəlmiləl ədəbiyyatdan türkə dair "Müntəxabati-ədəbiyyə" (Albom xrestomatı) vücuda gətirilməsi lüzumu. Bunu müvərrixlərdən, ya türkün kəndi milli ədəbiyyatından deyil, əcnəbi ədəbiyyatından toplamaladır; ... Beynəlmiləl ədəbiyyatda türkün siması: Firdovsidə, Rusiya ədəbiyyatında, Puşkində, Tolstoyda, Dostoyevskidə "Ölümlər evi"ndə türk; Avropa ədəbiyyatında Bayronun "Don Juan"ı; Klassik ədəbiyyatda İtaliyada və Amerikada da türk izi görünmür; "Luziada" və "Qurtarılmış Qüds" qiyas surətilə mütaliə (istər türkə xüsumətkar, istər dost surətilə yazılmış olsun); Məşhur sənətkar üdəbanın asarına nəzərən türk; Krimskinin məsaisi. XY-XYI əsrdə Avropa üdəbası nəzərində türk sevimli bir tərzdə təsvir olunur."

Qeyd edək ki, "Qərbin iki dastanında türk" "Siyəsəti-fürusət" traktatı kimi şərti-simvolik üslubda yazılmış, obrazlardan, rəmzlərdən sıx-sıx bəhrələnmiş əsərdir. Əsərin mürəkkəb üslubda yazılması onu tədqiqatçılar üçün də çətinləşdirmiş, uzun illər araşdırma haqqında fikir söylənilməmişdir. Filologiya elmləri namizədi Ofelya Bayramlinin nəşrə hazırladığı "Qərbin iki dastanında türk" (Bakı, 1998) əsərinə yazdığı ön sözdə professor Yaşar Qarayev tədqiqatı səciyyələndirərkən qeyd edir ki, "Tarixin "Səlib müharibəsi" onu şərdə qələmə alanların hər ikisinin – həm Tassonun, həm də Kamoensin poeziyasında iki şəkildə öz əksini tapıb: Kamoens "Luziada"da bu "Xaç yürüşü"nün Qərb dünyası üçün qələbə aktı tarixi dəyərini qələmə alıb. Tassonun "Azad olmuş Qüds" poemasında bu salnamənin həm Qərb, həm də Şərq üçün iztirab və faciə fəlsəfəsi öz əksini tapıb. Birincidə – qəsbkarlığın, ikincidə milli istiqlal və azadlıq döyüşlərinin epik ənənəsi, üslubu, poetikası sənədləşib və əbədiləşib. Və Əlibəy Hüseynzadə "Luziada"da, Kamoensin irqi, etnik loğçalıq və qürur kitabında türkün xəyanətli, cəhalətli tarixinin ibrət dərslərinə, "Azad olmuş Qüds"də, Tasso iztirablarında isə bu tarixin ağrısına, yaralarına açılan müdriklik və hikmət mənzərəsini görmüşdür."

"Qərbin iki dastanında türk" əsərinin ayrı-ayrı ricətlərində dolayısı ilə Əlibəyin siyasi amalı öz ifadəsini tapmışdır. Məsələn, portəgizlərin Mombas ölkəsini işğal etməsilə bağlı ricətlərdə Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına işarə olunduğu şübhə doğurmur.

Əlibəy Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultaydan Türkiyəyə döndükdən sonra, 1926-cı ilin 14 iyununda Mustafa Kamala sui-qəsd etmək təşəbbüsündə olan ittihadçılarla birgə həbs edilmiş, lakin məhkəmədə günahsız olduğu aşkarlanaraq həmin ilin avqust ayının 26-da ona bəraət verilmişdir.

1926-cı ildə İstanbul universitetində dosentlikdən pro-

fessorluğa yüksələn Ə. Hüseynzadə 1933-cü ilə qədər tədris fəaliyyətilə məşğul olmuşdur. O, 1936-cı ildə İstanbulda Dolmabahça sarayında keçirilən III Türk dili qurultayına nümayəndə seçilmişdir.

Səməd Ağaoğlunun yazdığına görə, Əlibəy ömrünün son illərində Azərbaycana dönmək istəmiş, lakin burada repressiyanın olması səbəbilə dostları onu fikrindən daşındırılmışlar. Böyük mütəfəkkir 1940-cı ilin mart ayının 17-də İstanbulda vəfat etmiş, Qaracaəhməd məzarlığında dəfn olunmuşdur.

Əlibəy Hüseynzadənin ən yaxın silahdaşı, Azərbaycan ədəbi mühacirətinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan **Əhməd Ağaoğlu** 1869-cu ildə Qarabağın mərkəzi şəhəri olan Şuşada dünyaya gəlmişdir. O, ilk təhsilini mollaxanada almış, daha sonra isə rus gimnaziyasında oxumuşdur. Şuşanın erməni məhəlləsində yerləşən, cəmiyi beş nəfər türk millətindən olan tələbənin oxuduğu bu gimnaziyada keçən təhsil illərini Əhməd Ağaoğlu belə xatırlayır: “Bu beş nəfərin illər boyu davam edən təhsil həyatında erməni cocuqlarından çəkdikləri zülmü təsvir etmək imkan xaricindədir. Tənəffüslərdə biz, beş türk cocuğu cəld tərpenib arxamızı divara dirəməyi qənimət bilirdik. Yüzlərlə erməni cocuğu qəflətən üstümüzə hücum edirdi. Biri başımızdan papağı alıb atırdı. Qalanları dörd-beş altın qiyməti olan Buxara dərisindən tikilmiş papaqları təpiklə kos kimi ora-bura vururdular. Bəziləri qiymətli, əksərən dəvə yunundan toxunmuş pencəklərimizin ətkələrindən yapışır, o yan bu yana çəkir, parçalayır, dartıb tikişlərini sökürdülər. Müqavimət göstərmək fikrinə düşəndə yumruq, qapaz, təpik altında bizi əzirdilər. Bəzən gizlində sözü bir yerə qoyub üzərimizə böhtan atır, hamısı üzümüzə şahid durur, bizə haqsız yerə cəza verdirirdilər. Dostlarımızın çoxu dözə bilmədi. Məktəbi tərk etdilər. Son sinfə qədər türklərdən yalnız mən tab gətirə bildim.”

1887-ci ildə Şuşadakı rus gimnaziyasını bitirərək Pe-

terburqa gedən Əhməd bəy burada imtahan qəbul edən müəllimlərin şovinistliyi ucundan Texnologiya İnstitutuna qəbul ola bilmir, ona görə də Avropanın mərkəzinə – Parisə üz tutur.

1888-ci ildə Paris hüquq məktəbinə daxil olan Əhməd Ağaoğlu təhsilini davam etdirməklə yanaşı, şəhərin ədəbi-elmi mühiti ilə ünsiyyət yarada bilir. O, məşhur avestafünas C. Darmstaterin vasitəsilə Fransanın Ernst Renan, İppolit Ten, Oppert, Qaston Paris və b. kimi məşhur alim və ədibləri ilə tanış olur.

Əhməd Ağaoğlunun fransız mətbuatında müntəzəm çıxışları 1890-cı ildən etibarən başlayır. O, “Jurnal de Deba”, “Nuvel Revyü”, “Revyü Blö” və b. mətbuat orqanlarında Şərqi tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı və s. haqqında məqalələr dərc etdirir. Ədibin, eyni zamanda Tiflisdə rusca çıxan “Qafqaz” qəzeti ilə əməkdaşlığa başlaması da bu dövrə təsadüf edir.

Əhməd bəy Parisdə olarkən böyük Şərqi mütəfəkkiri, milliyətçə azərbaycanlı Şeyx Cəmaləddin Əfqani ilə görüşmüş və bu görüş onun dünya görüşündə dərin iz qoymuşdur.

Sürəyyə Ağaoğlunun “Bir ömür böyle keçdi” adlı xatirəsində yazdığına görə, Fransada təhsilini bitirib Vətənə dönmək istəyən Əhməd Ağaoğlunun qeyri-adi istedadını duymuş müəllimi, görkəmli filosof, tarixçi və ədəbiyyatşünas Ernst Renan:

“— Sən dünya miqyasında alim olacaq səviyyədə bir insansan, məmləkətinə getmə, Şərqi səni udar”, — demişdir. Lakin Əhməd bəy sevimli müəlliminin təkidli ısrarına baxmayaraq Vətənə dönmək, Qərbdə öyrəndiklərini xalqına, millətinə vermək niyyətində olduğunu bildirmişdi.

1894-cü ilin ortalarında atasının ölüm xəbərini eşidib Vətənə dönməyə məcbur olan Əhməd bəy yolüstü İstanbulda dayanaraq Türkiyənin tanınmış elm və siyasət adamları ilə görüşür. Vətənə döndükdən sonra isə bir müddət

Şuşada real məktəbdə fransız dilindən dərs deyən Əhməd bəyin "Firəng Əhməd" ləqəbi ilə tanınan günlərini Y. V. Çəmənzəminli "Həyatımın 20 ili" adlı yazısında belə xatırlayır: "İslam və türk tarixinə hər kəsdən artıq vaqif idi... Məclisdə danışanda heç bir molla cəsarət edib onun fikirlərinə qarşı çıxma bilmirdi. Əhməd bəy sərt və əsəbi bir adamdı, bilxəssə bəylərin qudurğanlıqlarına dözə bilməzdi, onlarla bir məclisdə qarşı-qarşıya gəldimi, həmişə dalaşardı; həmişə də tapancasını hazırda saxlardı."

Əhməd Ağaoğlu bu dövrdə "Məşriq" adlı qəzet çıxarmaq üçün Peterburq Baş Mətbuat İdarəsinə müraciət edirsə də, ona bu niyyətini gerçəkləşdirməyə icazə verilmir.

O, 1897-ci ildə milyonçu H. Z. Tağıyevin dəvəti ilə Bakıya gələrək "Kaspi" qəzetində əməkdaşlıq etməklə yanaşı, həm də Ali Ticarət Məktəbində fransız dili müəllimi işləyir.

1898-1904-cü illərdə "Kaspi" qəzetində Əhməd bəyin ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz, sosial-siyasi həyatımız, dini dünyagörüşümüz barəsində çoxlu sayda yazıları çap olunmuşdur. Ədibin "Hacı Seyid Əzimin külliyyatı", Şekspirin "Otello"su və Şillərin "Qaçaq"ı tatar dilində, "Qorki və müsəlmanlıq", Qorkinin "Həyatın dibində" pyesində "Tatar Asan" və b. məqalələri sırf ədəbiyyatşünaslıqla bağlıdır.

Əhməd bəy 1905-ci ildə nəşrə başlayan "Həyat" qəzetinə Əlibəy Hüseynzadə ilə birlikdə redaktorluq etmiş, daha sonra "İrşad", "Tərəqqi" və rusca "Proqres" qəzetlərini çıxarmışdır.

O, həmçinin bu dövrdə fəal siyasətə qoşulmuş, 1906-cı ilin payızında "Difai" firqəsinin əsasını qoymuşdur. Bu firqə Azərbaycan türklərinin erməni-daşnak təcavüzündən qorunmasında mühüm xidmətlər göstərmişdir.

Əhməd bəy 1909-cu ildə Türkiyəyə mühacirət edərək ədəbi-elmi və siyasi fəaliyyətini orada davam etdirmişdir. Azərbaycanı tərk etməsinin səbəbini ədib hələ nəşr olunmamış xatirələrində belə əsaslandırır: "Şiddətli təqib edi-

lənər arasında idim. İş elə bir dərəcəyə çatmışdı ki, artıq daha izzəti-nəfsimin deyil, ailəmin də sakitliyi və sağlamlığı təhlükə altına düşmüşdü. 1908-ci ildə Türkiyədə inqilab olmuşdu. Tanıdığım bəzi şəxslər iş başına gəlmişdilər. Digər tərəfdən Qafqaz canişini vəzifəsinə təyin olunmuş Vorontsov-Daşkov məni necə olursa olsun, həbs etdirib sürgünə göndərməyə qərar vermişdi. Bunu öyrənən kimi mən dərhal qaçmağa qərar verdim."

Özünün ciddi fəaliyyəti nəticəsində çox keçmədən Əlibəy Hüseynzadə, Ziya Göyaly, Yusif Akçura, Həmdullah Sübhü və b. ilə birlikdə türkçülük hərəkatının əsas liderlərindən biri kimi tanınan Əhməd bəy "Xalqa doğru", "Sıratül-müstəqim", "Türk yurdu" kimi mətbuat orqanlarında fəal çıxış edir, "Tərcümani-həqiqət" qəzetinin redaktoru olur, Osmanlı parlamentinə millət vəkili seçilir, həmçinin İstanbul universitetində rus dili və ədəbiyyatından müha-zirələr oxuyur.

Əhməd Ağaoğlu 1915-ci ildə Rusiyada yaşayan milli azlıqların Lozannada keçirilmiş olan konfransında Azərbaycanı təmsil etmişdir. Cümhuriyyət dövründə Qafqaz İslam Ordusunun müşaviri kimi Azərbaycana gələn ədib Gəncədə "Türk sözü" adlı qəzet (qəzetin cəmisi iki sayı çıxıb) çıxarmış, parlamentin üzvü seçilmişdir. O, 1919-cu ildə Paris sülh konfransına getməyə hazırlaşdığı ərafədə, İstanbuldakı ingilis işğalçı hərbi komandanlığı tərəfindən saxta ittihamlarla həbs olunmuş, Malta adasına sürgünə göndərilmişdir. 1921-ci ilin mayında sürgündən azad olunan Əhməd bəyin Romadan N. Nərimanova yazmış olduğu məktub onun keçirdiyi əzablı sürgün həyatından sonra böhran və sarsıntılarını əks etdirir: "... Mütaliələr, düşüncələr və bu müddətdə aldığım təcrübələr məni dərin və qəti bir imana gətirdi ki, istər Şərqdə, istərsə də Qərbdə bütün ictimai üsul və ictimai quruluş yalan, qaba arizu, güclülərin gücsüzləri əzməkləri üzərində durmaqdadır. O şeyə ki, mədəniyyət, hürriyyət, müsavət deyilir, zəhərli bir yalan

alçaq bir riyakarlıqdır ki, onların sayəsində ancaq qaba zülm və haqsızlıq səltənəti qurula bilər. Bu üsuli-idarə öz yalan riyakarlığı ilə davam elədikcə bəşəriyyətə qurtuluş yoxdur və bəşəriyyət əziyyətə məhkumdur.” (**“Kommunist” qəzeti, 19 iyun 1921**). Məktubda N. Nərimanovdan Azərbaycana gəlmək üçün şərait yaratmağı xahiş edən Əhməd bəy az sonra bu fikrindən daşınmış, Türkiyədə qalib işləməyi üstün tutmuşdur.

O, Mətbuat Baş müvəkkili kimi yüksək vəzifə tutmuş, Atatürk ideyalarını dəstəkləyən “Hakimiyyəti-milliyə” qəzetinin baş redaktoru olmuş, Anadolu Agentliyinə rəhbərlik etmişdir. Əhməd bəy həmçinin Böyük Millət Məclisinə üzv seçilmiş, bununla yanaşı Ankara universitetində mühazirələr oxumuşdur.

Əsrimizin 20-30-cu illəri Əhməd Ağaoğlu üçün yaradıcılıq baxımından daha zəngin və uğurlu olmuşdur. Bu dövrdə onun “Üç mədəniyyət”, “Hindistan və İngiltərə”, “Sərbəst insanlar ölkəsində”, “Dövlət və fərd”, “Türk təşkilati-əsasiiyyəsi”, “Turk hüquq tarixi”, “Mən nəyəm?” və b. əsərləri nəşr olunmuşdur. Ədibin ölümündən sonra onun “İran və inqilabi”, “Könülsüz olmaz”, “İxtilalmı, inqilabımı?”, “Sərbəst firqə xatirələri”, “İslamlıqda qadın” və başqa kitabları nəşr edilərək oxuculara çatdırılmışdır. Bunlardan əlavə, Əhməd Ağaoğlunun “Pəyami Səfaya axiretdən məktublər”, “Malta xatirələri”, “Yakutlar” (rus dilindən tərcümə) və b. əsərləri nəşrini gözləməkdədir. (***Vilayət Quliyev. Ağaoğlular, Bakı, Ozan, 1997, səh. 43***).

Əhməd Ağaoğlunun “Üç mədəniyyət” əsəri (İstanbul, 1927) onun dünyagörüşünün konseptual tərəflərini öyrənmək baxımından daha çox material verir. Dünya sivilizasiyasının Budda-Brəhmən, Qərb, yaxud Avropa və İslam kimi üç nəhəng mədəniyyət şaxələrinə söykəndiyini xarakterizə edən müəllif onların müştərək və fərqli məqamlarını açıqlayır. Mədəniyyətdə dil ortaqlığı amilini Şərq və Qərbin timsalında müqayisə edən ədib yazır ki, “bu gün

heç olmazsa, üç Avropa lisanını – fransızcanı, ingiliscəni, almanca bilməyən ciddi bir avropalı alim və ədibə heç yerdə təsadüf ediləməz. Bunlar təbii olaraq müştərək olan və Avropa mədəniyyəti amillərindən sayılan əski yunan və latınca da ta cocuqluqdan öyrənirlər. Bir zamanlar iki dil islam aləmində ərəb və fars dillərinin oynadığı rol kimi, Qərb aləminin müştərək elm və ədəbi dili olmuşdur. Bütün alimlər latınca yazmışlar...”

Ağaoğlu üç mədəniyyət şaxəsinin fərqli və oxşar cəhətlərini səciyyələndirdikdən sonra bu gün Qərb mədəniyyətinin qalib, İslam və Budda-Brəhmən mədəniyyətlərinin məğlub olma səbəblərinə diqqəti yönəldir və məğlubluğun maddi və mənəvi təzahürlərini səciyyələndirərək: “İslam cəmiyyətləri vələləli bir tərzdə süqut etməkdə və məhv olmaqdadır”, — kimi qənaətə gəlir.

Şərq mədəniyyətinin tənəzzülünü və zaman-zaman öz yerini Qərb mədəniyyətinə tərk etməsinin səbəbini Şərqdə fəzilətin hökmdara, Qərbdə isə qanunlara itaətdə dərk olunması ilə xarakterizə edən müəllif “həyat təzi” kimi mənalandırdığı mədəniyyət amilinin müxtəlif tərəflərinin (ailə, dövlət, hökumət, din, təlim-tərbiyə və s.) bu kontekstdə təfsirini verir.

“Üç mədəniyyət” əsərində millətin əxlaqının formalaşmasında dindən sonra ən çox ədəbi və fəlsəfi əsərlərin rol oynadığını göstərən Ağaoğlunun fikrincə, “bizim ta dünənə qədər təqdim etdiyimiz ədəbiyyat və fəlsəfə əsərlərinin nümunələri ərəb və fars mənbələrindən alınmış olanlardır. Bunların arasında bu gün əsrin ruhuna müvafiq, onu təmin edəcək tək bir əsər göstərilə bilərmi?”

Ağaoğlu qeyd edir ki, əsrlərdən bəri məktəblərimizdə tədris olunan Sədi Şirazinin “Gülüstan”ı və “Bustan”ı zamanla ayaqlaşacaq səviyyədə deyildir. Bunun başlıca səbəbini Şeyxin fəlsəfəsində axtaran ədib onun mütliliyə, qənaətə, təvəkkülə, lal olmağa və hökmdara mütləq itaətə çağıran görüşlərinin yalnışlığına diqqəti yönəldir. Ağaoğ-

lunun qənaətinə, əski ədəbiyyatımızda əxlaqi-tərbiyəvi mövzularda yazan müəlliflərin hamısı Şeyxi örnək saydıqlarından və ona bənzəməyə çalışdıqlarından ədəbiyyatımız bu sahədə irəliləyə bilməmişdir. Sədinin görüşlərinin orijinal deyil, əcdadlarımızdan alınmış bir miras olduğunu vurğulayan mütəfəkkir bu kimi idealları "bütün Şərqi həyatı üzərində icra edilmiş tərribat" adlandırır. O, milli tərəqqi üçün Qərb mədəniyyətinin ən yaxşı örnəklərinin dilimizə çevrilib məktəblərimizdə tədris edilməsini vacib şərtlərdən sayır.

Ağaoğlu "sənət həyat üçündür" prinsipindən çıxış edərək ədəbiyyatın ayrı-ayrı yazıçıların fərdi hiss və duyğularını deyil, cəmiyyətin tələb və ehtiyaclarını əks etdirməyə borclu olduğu qənaətinə gəlir. O qeyd edir ki, "bizim əski ədəbiyyatda həyata aid böyük bir şey tapa bilməzsiniz. Zətən bilavasitə həyatı mövzu olaraq seçən, hekayə, roman, tragediya, komediya və sair kimi ədəbi şəkillər o dövr ədəbiyyatımıza demək olar, tamamilən yabançıdır. Hakim olan şəkillər qəsiddə, həcv və qəzəldir. Doğrudur, ta əski fars üdəbasından bəri "Xosrov və Şirin", "Fərhad və Şirin", "Leyli və Məcnun", "İsgəndərnamə" kimi bəzi romantik əsərlər mövcuddur. Fəqət bunların adları belə həyatdan çox uzaq olduqlarını göstərir."

Şərqi zamansız və məkansız nəzirə ədəbiyyatının baş alıb getdiyini və bunun ədəbi məfkurəyə həqiqi mənada heç bir yenilik gətirmədiyini vurğulayan Ağaoğlu hətta ədəbiyyatımızın ən qüdrətli söz ustalarının yaradıcılığının da bu mənada istisna təşkil etmədiyini qeyd edir: "Aralarında bir neçə əsrlik mürur etdiyi halda müxtəlif mühtilərə mənsub şairlər, mühərrirlər eyni mövzunu almış və həyatı deyil, xəyalxanələrində qurmuş olduqları bir eşqi və o eşqi daşıyan tamamilə mövhum və xəyali insanları təsvir edə-edə gəlmişlər. Nizaminin "Leyli və Məcnun"u ilə Füzulinin "Leyli və Məcnun"u arasında nə fərq vardır?"

Fransa və Rusiya inqilablarının yetişməsində ədəbiyyatın

yatın müstəsna xidmətləri olduğunu xatırladan müəllif Şərqi gəldikdə isə "ədəbiyyatı-islamiyyətdə buna bənzər bir şey axtarmaq əbəsdir" – fikrinə tapır.

"Üç mədəniyyət" traktatında Ağaoğlu ədəbiyyatı bədii-estetik tutumu ilə ictimai-siyasi məfkurənin qovuşuğunda qiymətləndirdiyindən ədəbi prosesə də bu prizmadan yanaşaraq türk ədəbi Namiq Kamalın yaradıcılığını təqdir edir. Böyük mütəfəkkirin qənaətinə, Qafqaza məhəbbəti Lermontov və Puşkinin şerləri, Almanyanın təbiətinə vurğuluğu Hötenin əsərləri təlqin etdiyi kimi, Namiq Kamalın qüdrəti də "məmləkətə islam və Vətən eşqini gətirməsində", "ruhlara bu eşqin hüsnünü, ehtizazlarını təlqin etməsində"dir. Müəllif Namiq Kamalın yaradıcılığı ilə yeni bir ədəbiyyatın formalaşdığına diqqəti yönəldərək yazır ki, "Bu ədəbiyyat məfkurəçidir, çünki aldığı mövzunu idealizə edir. Millidir, çünki mövzu türk həyatıdır, türk Vətənidir. Təbiətçidir, çünki təbiəti sevməyi, sevdirməyi başlamışdır." Bu ədəbiyyatın təmsilçiləri sırasında Ağaoğlu dörd şəxsiyyəti: Namiq Kamal, Mehmed Əmin Yurdaqulu, Mehmed Akifi və Rəşad Nuri Güntəkini yüksək qiymətləndirir.

Ə. Ağaoğlunun publisistik yaradıcılığında əhəmiyyətli yer tutan "Hindistan və İngiltərə" əsərində ingilis müstəmləkəçilərinin Hindistandakı işğalçılıq siyasəti ifşa edilir. Bir növ memuar səpkisində yazılmış "Sərbəst firqə xatirələri" əsərində isə ədib 1930-cu ildə Atatürkün göstərişi ilə yaradılmış Sərbəst cümhuriyyət firqəsi qalmaqalı ilə bağlı əhvalatları qələmə almışdır.

1930-cu ildən sonra Ankaradan İstanbula köçən Əhməd bəy burada "Axın" qəzetini təsis etmişdir. Lakin çox keçmədən kəskin tənqidi ruhlu yazılarına görə bu qəzet bağlanmışdır.

Əhməd Ağaoğlu 1939-cu ildə mayın 19-da İstanbula vəfat etmişdir. Ölümündən sonra dostu və həmməsləki M. B. Məmmədzadə onun xarakterini belə səciyyələndirirdi: "Əhməd Ağaoğlu təpədən-dırnağa qədər bir azəri

türkü olaraq yaşamış, düşünmüş və söyləmişdir. Hətta ölüncəyə qədər şivəsini belə düzəltməmişdir.”

Ədəbi-nəzəri və siyasi-publisistik tədqiqatları ilə diqqəti cəlb edən **Mirzə Bala Məmmədzadənin** (1898-1959) həyat yolu da digər mühacirlər kimi əsrin kəşməkəşləri və tələtləri içərisində keçmişdir.

Mirzə Bala 1898-ci ildə Bakının Zirə kəndində dünyaya gəlmişdir. O, erkən yaşlarından atasını itirmiş, bacı və qardaşları ilə birlikdə ağır həyat tərzini keçirmişdir. 1905-ci ildə S. S. Axundovun müdiri olduğu 7-ci rus-müsəlman məktəbinə daxil olan Mirzə Bala gələcək ədib Cəfər Cabbarlı ilə bir sınıfta oxumuş, onunla dostluq etmişdir. 1908-1914-cü illərdə isə o, Alekseyev adına üçüncü Ali ibtidai məktəbdə təhsil almışdır.

Qeyd edək ki, Mirzə Bala yaradıcılığa erkən başlamış, 1912-ci ildə İsa bəy Aşurbəyovun “Kaspi” mətbəəsində onun “Nəfi-elm, yaxud elmin sonu” adlı kitabçası çapdan çıxmışdır.

Hüseyn Baykaranın yazdığına görə, o, təhsil illərində qeyri-leqal “Məhəmmədiyyə” komitəsinə daxil olmuş, bir qədər sonra Lavrenti Beriya ilə yoldaşlıq etmişdir.

M. B. Məmmədzadənin publisistik yaradıcılığının canlanması “Açıq söz” qəzeti mühüm rol oynamışdır. Qəzetin səhifələrində onun milli mədəniyyət, ədəbiyyat, mətbuat, maarif, dil və s. problemlərə həsr olunan məqalələri dərc edilmişdir. Bu illərdə daxil olduğu “Müsavət” firqəsinin ideyalarını təbliğ edən müəllif məqalələrinin birində gəncliyə müraciətlə yazırdı: “Bu gün Kəbəyi-müqəddəsiniz olan vətəninizi azad ediniz... Sizi bir insan olaraq vətən yaşadar. Sizin diliniz, sizin irz və namusunuz yenə vətəniniz içində səlamət qala bilər.” (**“Açıq söz” qəzeti, 4 yanvar 1918**).

Mirzə Bala bu dövrdə bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuş, onun yazdığı “Ənvər bəy, yaxud Kamil paşa kabinəsi” adlı pyes 1917-ci ilin avqust ayının 5-də Gəncə

şəhərində tamaşaya qoyulmuşdur.

1918-ci ilin faciəli mart hadisələrindən sonra bir müddət Tiflisdə yaşayan ədib burada “İttifaqi-mütəəllimin” təşkilatını yaratmış, “Gənclər yurdu” adlı jurnala redaktorluq etmişdir. Onun Tiflisdə nəşr etdirdiyi “İki inqilab arasında” kitabçasında Azərbaycanın tərəqqisinə əngəl olan daxili və xarici faktorlar aşkarlanır, tariximizi saxtalaşdıran bədxahlara tutarlı cavablar verilir.

Bakıya döndükdən sonra Mirzə Bala bir müddət “Açıq söz”, “İstiqlal”, “Azərbaycan”, “Bəsirət” qəzetlərində əməkdaşlıq etmiş, parlament seçkilərindən sonra isə orada ste-noqramçı vəzifəsində çalışmışdır.

1919-cu ilin 17 sentyabrında Mirzə Balanın mövzusu mart qırğınının bəhs edən “Bakı uğrunda mübarizə” əsəri Azərbaycan Dövlət Teatrında A. Şərifzadənin rejissorluğu ilə tamaşaya qoyulmuşdur. Qeyd edək ki, əsərin uğurlu tamaşası ilə bağlı qəzetlərdə məlumatlar verilmiş, lakin təəssüf ki, pyes bizə gəlib çatmamışdır.

Azərbaycan cümhuriyyətinin süqutundan sonra Mirzə Bala gizli “Müsavət” təşkilatına rəhbərlik etmiş, 1923-cü ilə qədər “İstiqlal” qəzetinin 19 sayını dərc etdirmişdir.

Onun 1922-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycan türk mətbuatı” kitabında 1875-ci ildən 1921-ci ilə qədərki dövrdə milli mətbuatımızın keçib gəldiyi yol təhlil olunmuşdur.

1923-cü ilin avqustunda Azərbaycanı tərk etməyə məcbur olan Mirzə Bala İrana getmiş, Rəşt şəhərində məskunlaşmışdır. O, burada siyasi fəaliyyətini davam etdirməklə yanaşı, bolşevizmin iç üzünü açıb göstərən cəsarətli yazıları ilə İstanbulda nəşr olunan “Yeni Qafqazya” dərgisində çıxış etmişdir. Müəllifin siyasi mövzuda qələmə aldığı “Bolşevizm və türkçülük”, “Mədəniləşdirmə ünvanı altında ruslaşdırma”, “Rusiya əsarətində türk Bakı”, “Sovet Azərbaycanında hüriyyəti-mətbuat” və b. məqalələri mühacirət publisistikasının ən maraqlı nümunələrindən sayıla bilər.

M. B. Məmmədzadə İstanbula gəldikdən sonra burada onun "Azərbaycan misaqi-millisi", "Ermənilər və İran" kitabları nəşr olunmuşdur. Azərbaycan Milli Mərkəzində və "Yeni Qafqazya", "Azəri türk", "Odlu yurd" kimi mühacirət mətbuatında çalışan ədib həmçinin İstanbul universitetinin hüquq fakültəsində təhsil almışdır.

Mirzə Bala 1930-cu illərin əvvəllərindən digər Azərbaycan mühacirləri kimi Avropaya getmiş, II dünya müharibəsi başlayana kimi Varşavada yaşamışdır. Onun bu dövrdə yazıb tamamladığı "Milli Azərbaycan hərəkatı" adlı monumental tədqiqatı 1938-ci ildə Berlində nəşr olunmuşdur.

1939-cu ildə İstanbula dönməyən Mirzə Bala "Milliyyət" və "Cümhuriyyət" qəzetlərində, "İslam ensiklopediyası"nda, "Türk-islam ensiklopediyası"nda Azərbaycanla bağlı yazıları ilə çıxış etmişdir. Onun 1951-ci ildə tamamlayıb Ankarada nəşr etdirdiyi "Azərbaycan tarixində türk Albaniya" adlı tədqiqatında tariximizin ən qədim dövrlərindən biri araşdırılmışdır.

Mirzə Bala 1955-ci ilin martında M. Ə. Rəsulzadənin ölümündən sonra "Müsavat" firqəsinə rəhbərlik etmişdir. Həmin il Sovetlər Birliyini Öyrənmə İnstitutu tərəfindən Münxənə dəvət edilən ədib əvvəlcə İnstitutun elmi şurasının sədri, daha sonra sədr müavini vəzifələrində çalışmış və onun nəşr orqanı olan "Dərgi"nin səhifələrində müntəzəm çıxış etmişdir.

Mirzə Bala 1959-cu ilin martın 9-da İstanbulda vəfat etmiş, Qaracaəhməd məzarlığında dəfn olunmuşdur.

M. B. Məmmədzadənin yaradıcılıq irsi olduqca zəngindir. Təxmini hesablamalara görə, onun araşdırmalarının ümumi sayı iki mindən çoxdur. Ədib yazılarını Mirzə Bala, Əli Kutluq, Nuh oğlu, Azəri, M. B. Daşdəmir, Ə. Kut və b. imzalarla, bəzi məqalələrini isə imzasız dərc etdirmişdir. Mirzə Balanın tədqiqatlarının xeyli hissəsi ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıqla bağlıdır. Müəllifin "Azəri türk ədəbiyyatının dünəni və bu günü", "Müasir Azərbaycan şairləri",

"Romantik və realist cərəyanların mücadiləsi", "Milli dil və milli kultür", "Cəfər Cabbarlı", "Mirzə Ələkbər Sabir", "Sovet dil siyasətinin bu günkü səhifəsi", "Dədə Qorqud", "Milli daşınlarımızı dair" və b. məqalələrində ədəbiyyatımızın dünəni və bu günü ilə bağlı mülahizələr irəli sürülür, Azərbaycanda yeridilən ruslaşdırma siyasətinin (dil, kultür, ədəbiyyat və s. sahələrdə) mahiyyəti aşkarlanır.

Görkəmli publisist, ədəbiyyatşünas, maarifçi, ictimai-siyasi xadim **Əlimərdan bəy Topçubaşov** (1862-1934) hələ Vətəndə ikən yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Rusiya imperiyasında islam hərəkatının lideri olmuş, böyük nüfuz qazanmışdır. Ömrünün on beş illik bir dövrünü mühacirətdə yaşamağa məcbur edilən siyasi xadim orada da öz ideallarından dönməmişdir.

Əlimərdan bəy 1862-ci ildə Tiflisdə doğulmuşdur. O, əvvəlcə Tiflis gimnaziyasında oxumuş, sonra isə Peterburq universitetinin hüquq fakültəsində təhsil almışdır. 1888-ci ildə universiteti bitirdikdən sonra xristianlığı qəbul etməsi şərti ilə onu Peterburq universitetində saxlamaq istəsələr də, o bu təklifdən imtina etmiş, Bakıya dönərək yaradıcılıq fəaliyyətini burada davam etdirməyi qərara almışdır. O, bu illərdə Azərbaycan mətbuatının banisi Həsən bəy Zərdəbinin qızı Pəri xanımla evlənərək ailə həyatı qurmuşdur.

1898-ci ildən başlayaraq H. Z. Tağıyevin vəsaiti ilə nəşr olunan "Kaspi" qəzetini redaktə edən Əlimərdan bəy vaxtaşırı olaraq ədəbi-publisistik yazıları ilə də qəzetin səhifələrində çıxış etmişdir. Onun M. F. Axundovun yaradıcılığına həsr elədiyi "İlk tatar dramaturqu" adlı məqaləsində böyük mütəfəkkirin ədəbiyyat tarixindəki mövqeyi obyektiv dəyərini almışdır. (**Bax: "Kaspi", 1903, N 230**). Tənqidçinin F. Köçərlinin rusca yazıb Tiflisdə nəşr etdirdiyi "Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı" kitabına həsr elədiyi

eyni adlı məqaləsində isə bəhs olunan əsər milli ədəbiyyat tariximizin yaradılmasında əhəmiyyətli addım kimi qiymətləndirilir.

Əlimərdan bəy həmçinin bir müddət "Bakinski torqovipromişlennie listok" qəzetinin redaktoru olmuşdur. O, bu dövrdə Bakı şəhər dumasına üzv seçilmiş, hətta dumaya sədrlik də etmişdir.

Ə. Tobçubaşovun təşəbbüsü, gərgin əməyi və rəhbərliyi ilə 1905-ci ilin avqustun 15-də Nijni-Novqorodda açılan Ümumrusiya Müsəlmanlarının I qurultayı "İttifaqül-müsəlmin" partiyasını təşkil etməyi qərara almışdır. Mərkəzi Bakı şəhərində olan bu siyasi təşkilat bütün Rusiya müsəlmanlarının vahid cəbhədən çıxış etməsinə, imperiyaya qarşı mübarizədə birləşməsinə şərait yaratmışdır.

Ümumrusiya müsəlmanlarının II və III qurultayları da Əlimərdan bəyin rəhbərliyi altında keçirilmişdir.

1906-cı ilin aprel ayının 27-də I Rusiya Dövlət Dumasına üzv seçilən Ə. Topçubaşov "Xalq azadlığı" partiyasının sol cinahının təmsilçisi kimi imperiyanın müstəmləkə xalqlarına muxtariyyət verilməsi tərəfdarı kimi çıxış etmişdir. O, dumadakı kəskin, sərt çıxışları ilə çar hökuməti nəzarət orqanlarının təqiblərinə məruz qalmışdır. Bir qrup дума üzvü ilə birlikdə Viborq bəyannaməsini imzaladığına görə Ə. Topçubaşov deputat seçilmək hüququndan məhrum edilmiş, lakin buna baxmayaraq o, uzun müddət öz vəsəiti hesabına Peterburqda yaşayaraq qeyri-rəsmi şəkildə dumanın müsəlman fraksiyasının iclaslarına rəhbərlik etmişdir.

Azərbaycanda teatr sənətinin inkişafında da Əlimərdan bəyin səmərəli xidmətləri olmuşdur. 1910-cu ildə aktyor Cahangir Zeynalovun, 1911-ci ildə isə M. F. Axundovun yubiley tədbirləri onun rəhbərliyi altında qeyd olunmuşdur.

Ə. Tobçubaşov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə əvvəlcə xarici işlər naziri vəzifəsini tutmuş, 1918-ci ilin dekabrın 7-də açılan parlamentə isə sədr seçilmişdir. Həmin

ildə onun İstanbulda "Azərbaycanın təşəkkülü" adlı kitabı nəşr olunmuşdur ki, bu əsər siyasi publisistikanın ən maraqlı nümunələrindən biridir.

1919-cu ildə açılacaq Versal sülh konfransında iştirak etmək üçün Parisə gedən Əlimərdan bəy bir daha Vətənə dönməmiş, ömrünün son günlərinə qədər qütbətdə yaşamışdır. O, Azərbaycan mühacirətinin Avropada təşkilatlanması üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Əlimərdan bəyin Fransa mətbuatında dərc etdirdiyi yazıları Azərbaycanın tanidilmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Ədibin bir çox əsərləri isə indiyədək nəşr olunmamış, ictimaiyyətə çatdırılmamışdır. Bunların içərisində müəllifin Həsən bəy Zərdabi haqqında xatirələrəi xüsusilə qeyd olunmalıdır. Onun yaradıcılığının Fransa-Azərbaycan ədəbi-siyasi əlaqələri kontekstində öyrənilməsi də olduqca zəruridir.

Ə. Topçubaşov 1934-cü ilin noyabr ayının 8-də Parisdə vəfat etmiş, orada da dəfn olunmuşdur.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı tarixində ədəbi-publisistik və tarixi-siyasi tədqiqatları ilə diqqəti cəlb edən **Hüseyn Baykaranın** (1904-1984) da özünəməxsus yeri vardır. Əsl adı Qara Hüseynov olan bu istedadlı qələm sahibi 1904-cü ildə Qarabağda, Şuşada dünyaya gəlmişdir. O, ilk təhsilini Şuşada almış, daha sonra Bakı Dövlət Universitetinin tarix fakültəsinə daxil olmuşdur.

Özünün yazdığına görə, 1923-cü ildə azadfikirliliyi üzündən həbs edilərək Bakının Staro-Politseyski prospektindəki həbsxanaya salınmış, bir müddət Əhməd Cavadla eyni kamerdada saxlanılmışdır. Universitetdə də təqib və təzyiqlərin gücləndiyini görən Baykara 1927-ci ilin əvvəllərində İrana, oradan da Türkiyəyə mühacirət etmişdir. O, Türkiyədə İstanbul universitetinin hüquq fakültəsini bitirmiş, hüquqşünas kimi müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır.

Türkiyədə yaşadığı illərdə Hüseyn Baykara Azərbaycan

mühacirətinin nəşr etdiyi mətbuat orqanlarında ardıcıl olaraq ədəbi-nəzəri və publisistik məqalələri ilə çıxış etmişdir. Onun qələminə məxsus "Azərbaycanda erməni basqısı və Naxçıvan məsələsi", "Azərbaycan cümhuriyyətinin iki hərbi zəfəri", "Azərbaycan istiqlal mücadiləsinin iqtisadi təməli", "Azərbaycan istiqlalının əlli illiyi dolayısıyla" kimi siyasi-publisistik tədqiqatlar, habelə "Dədə Qorqud kitabı üzərinə notlar", "Azərbaycan renesansını yapanlardan Abbasqulu ağa Bakıxanov" və başqa ədəbiyyatşünaslıq araşdırmaları elmi-nəzəri baxımdan diqqəti cəlb etməkdədir.

Hüseyn Baykara ədəbi və siyasi mövzulu məqalələrlə yanaşı, bir neçə dəyərli elmi kitabın da müəllifidir. Bunların içərisində "Azərbaycanda yeniləşmə hərəkatları (XIX yüz-ili)", "Azərbaycan mədəniyyət tarixi", "Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi" daha çox seçilməkdədir.

1966-cı ildə Türk Kültürünü Araşdırma İnstitutu tərəfindən Ankarada nəşr edilmiş "Azərbaycanda yeniləşmə hərəkatları (XIX yüzil)" əsərində tədqiqatçı xalqımızın yaşadığı milli oyanış tarixini sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni-kulturoloji müstəvidə araşdırmışdır. Tədqiqatda xanlıqlar dövründə Azərbaycanın kültür durumu, mədəni tərəqqinin özünəməxsusluqları, teatr sənəti və s. məsələlərə aydınlıq gətirilmiş, Vaqif, Vidadi, M. Kazım bəy, A. Bakıxanlı, Q. Zakir, M. Ş. Vazeh, İ. Qutqaşanlı, M. F. Axundzadə, H. Zərdabi və b. ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılıq irsi təhlil olunmuşdur. H. Baykara daha çox Mirzə Fətəli fenomeninə diqqəti yönəltmiş, onun mədəniyyət tarixindəki islahatlarını yüksək qiymətləndirmişdir.

"Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi" (İstanbul, 1975) tədqiqatı isə Azərbaycanın yaxın tarixinə – cümhuriyyət dövrünə həsr olunmuşdur. Həmin kitaba yazmış olduğu ön sözdə H. Baykara həm "Azərbaycan mədəniyyət tarixi", həm də "Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi" əsərlərinin yazılma səbəblərini belə açıqlamışdır: "Bütün əskikləriylə birlikdə yayınladığım iki kitab – "Azərbaycan mədəniyyət

tarixi" və "İstiqlal mücadiləsi tarixi" Azərbaycan istiqlal davasının bir əlifbasıdır. Azərbaycanın gələcək nəsilləri içəri-sindən bu mövzuda daha gözəl əsərlər verəcək olanlar çıxacaqdır. Azərbaycan xalqının keçmişini və mücadiləsini bilənlər və yapanları zaman eritməkdədir. O halda gələcək nəsil bu davaları necə və haradan öyrənəcəkdir? İşdə, bu kitabları mənə yazdıran səbəblər bunlardır." (*Hüseyn Baykara. Azərbaycan istiklal mücadelesi tarixi, İstanbul, 1975, s. 11*).

Hüseyn Baykaranın on səkkiz illik yaradıcılıq dövrünün məhsulu olan "Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi"ndə Mirzə Fətəlidən üzü bəri ədəbiyyatımızın istiqlal məfkurəsi ilə bağlı məqamlarına nəzər salınmış, M. Ə. Rəsulzadə, M. B. Məmmədzadə, Ə. Cavad və b. ədəbi-siyasi şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığı araşdırılmışdır. Tarixi hadisələri ədəbi və siyasi kontekstdə canlandırmağa çalışan tədqiqatçı Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatında ədəbiyyatın müstəsna əhəmiyyətini vurğulamışdır.

Hüseyn Baykara son nəfəsinə qədər Azərbaycan idealinə xidmət etmiş, 1984-cü ildə illərdən bəri həsrətini çəkdiyi doğma Vətəninə görmədən dünyasını dəyişmişdir. O, ölmündən bir qədər əvvəl yazdığı həzin bir bayatıda özünün qərib və nakam taleyini belə görürdü:

*Qürbət çəkilməyən acıdır,
Vətən insanların tacıdır.
Bir gün xalqım mənə anacaq,
Qürbətdə ölməyimə yanacaq.*

Hüseyn Baykara yanılırdı; bu gün Azərbaycan xalqı onu və onunla eyni taleyi yaşayanları sevgiylə anır, qərib, didərgin ruhlarını Vətən və Azadlıq məlhəmiylə ovundurmaq üçün əlindən gələni əsirgəmir.

Göründüyü kimi, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının araşdırılması, öyrənilməsi və təbliği bir çox aspektləri ilə aktual və əhəmiyyətlidir. İlk öncə, bu, mənəviyyatımıza yabançı olan sovet ideoloji sisteminin imtina etdiyi ədəbi irsimizin zəngin bir qolunun milli söz xəzinəmizə qaytarılması, beləliklə, təftişlərə məruz qoyulmuş XX yüzil ədəbiyyatımızın bütövlüyünün təmin olunması baxımından gərəklidir.

Azərbaycan mühacirətinin yaratdığı ədəbiyyatın yalnız kəmiyyət ölçüsü ilə deyil, həm də keyfiyyət yeniliyi ilə seçilməsi, ona münasibətdə ikinci məqamın qabarıqlığını səciyyələndirən təzahürlərin çözülməsini şərtləndirir. Bu o deməkdir ki, mühacirət ədəbiyyatını yalnız sosioloji aspektdə qavramaq və bu zəmində şərh etmək doğru deyildir; çünki o, sənətkarlıq baxımından da təkrsarsız bədii-estetik tutuma malikdir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı mahiyyət və məzmunca azadlıq ruhuna köklənmişdir. Bu köklənişin səbəbi onun yalnız təqib və təzyiqlərdən uzaq bir məkanda (sovet imperiyasının hüdudları xaricində) yaranması və formalaşması deyildir; bəlkə azadlığa təşnə olan bir xalqın Vətəndə boğulmuş, susdurulmuş harayının qürbətdəki əks-sədasıdır. Buna görə də Azərbaycan mühacirətinin yaratdığı ədəbi-bədii, elmi-nəzəri və publisistik irs xalqımızın imperiya əsarətində yaşadığı acı tarixin qaranlıq və unudulmuş səhifələrini canlandıran ən mötəbər mənbələrdən biridir. Bu ədəbiyyat məddahlıq nə olduğunu bilməmiş, saxta, ya-

bançı idealları təbliğ etməmiş, sözcülüyə, ritorikaya uymamışdır.

Mühacirət ədəbiyyatının baş qəhrəmanı Vətəndir. İstər şer, istər hekayə, yaxud dram əsəri, istərsə də elmi-nəzəri və publisistik yazı olsun – mühacirətdə yaranıbsa, mövzundan, mətləbindən asılı olmayaraq onun sətirləri arasında Azərbaycanın canlı, fəqət həsrət və ayrılıq qoxuyan obrazı cilvələnməkdədir. Əslində yurda bağlılıq, həsrət və qürbət duyğusu Azərbaycan ədəbiyyatının ruhunda, mayasındadır; folklorlardan başlamış yazılı ədəbiyyatımızda Xətib Təbrizidən üzübəri söz ustalarının yaradıcılığında bunun sayısız-hesabsız nüsxələri mövcuddur. Lakin etiraf etməliyik ki, ayrılıq və qəriblik duyğusu ədəbiyyatımızın istər uzaq, istərsə də yaxın tarixində mühacirət ədəbiyyatında olduğu qədər qabarıq ifadə olunmamışdır.

Bütövlükdə mühacirət ədəbiyyatı demək olar ki, bütün ədəbi növləri və janrları əhatə etməkdədir: şer, nəsr, dramaturgiya, tənqid, ədəbiyyatşünaslıq, publisistika və s. A. İldırımın, K. Yayıcılığın, A. Baycanın poetik axtarışları, Ümmülbanunun, S. Ağaoğlunun nəsr yaradıcılığı, A. Dağlının dramaturji fəaliyyəti, M. Ə. Rəsulzadə, Ə. Ağaoğlu, Ə. Hüseynzadə, M. B. Məmmədzadə, Ə. Cəfəroğlu, Ə. Yurdsever, C. Hacıbəyli və başqalarının tənqid, ədəbiyyatşünaslıq və publisistika sahəsindəki xidmətləri Azərbaycan mühacirətinin ədəbi çəkisi haqqında aydın təsəvvür yaradır.

Mühacirətin tənqid və ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki uğurları daha diqqətəlayiqdir və bu irsin öyrənilməsi yalnız elmi deyil, həm də metodoloji baxımdan əhəmiyyətə malikdir. Məlumdur ki, sovet ədəbiyyatşünaslığı müasir ədəbi irsə yabançı ideyalar aşılımış, klassik ədəbiyyata münasibətdə isə bəzən birtərəfli mövqedə dayanaraq milli dəyərlərimizi saxta ideoloji stereotiplər və məfkurələr prizmasından qiymətləndirmişdir. Bu gün milli ədəbiyyat tarixçiliyi istiqamətində tədqiqatların yazılması ədəbiyyatın dövrleş-

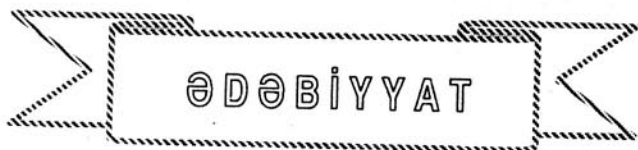
dirilməsi və mərhələ təsnifatı, klassiklərin ədəbi mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi və ədəbiyyat tarixində kimlərin təmsil olunması və s. ilə bağlı məsələlərdə mühacirət ədəbiyyatşünaslığının təcrübələrindən bəhrələnmək zəruridir və buna həqiqi mənada ehtiyac duyulmaqdadır.

Söz yox ki, həcmcə o qədər də böyük olmayan tədqiqatımızın imkanları çərçivəsində çox zəngin olan mühacirət ədəbiyyatının araşdırılması əsasən bu sahəyə diqqət və marağın oyandırıldığı ilk təşəbbüslərdən biri kimi dəyərləndirilə bilər. Ona görə də gələcək tədqiqatların qarşısında tədqiqi vacib olan bir çox məsələlər dayanmaqdadır. İlk növbədə mühacirət ədəbiyyatı tarixi geniş, monoqrafik səpkidə araşdırılmalı, həmçinin mərhələlərlə, dövrlərlə, problemlərlə və ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin yaradıcılığı fonunda öyrənilməlidir. Türkiyənin və Avropanın müxtəlif mətbuat orqanlarına, ensiklopedik tədqiqatlara səpələnmiş, bəzən təxəllüs və ya gizli adlarla, bəzən də imzasız nəşr edildiyi üçün əsl müəllifləri gizli qalan ədəbi nümunələr diqqətlə araşdırılmalıdır. Bundan əlavə, təsəvvür əyaniliyi üçün mühacirət ədəbiyyatı antoloji və çoxcildliklər şəklində tərtib olunub nəşr edilməlidir.

Bir zaman gələcək ki, mühacirət ədəbiyyatı ayrıca deyil, bütöv ədəbiyyatımızın içərisində öyrəniləcək. Və bəlkə də o zaman ədəbi şəxsiyyətlərin bioqrafiyası, yaxud da yaradıcılığı haqqında danışılarkən onların Vətəndə və ya mühacirətdə yaşaması fərqləndirilməyəcək. Lakin bu gün, məhz bu gün sovet əsarətindən qurtulub azad, müstəqil dövlət yaratdığımız dövrdə imperiya çəlladlarının əlilə yurdundan - yuvasından didərgin salınmış, qürbətə yaşamağa məhkum edilmiş, lakin Vətənin azadlı-

ğı uğrunda mübarizədən bir an belə usanmamış, yazdıqları - yaratdıqlarına doğma Vətəninə yasaq edilmiş bir nəslin - Azərbaycan mühacirətinin yaradıcılıq irsinin ayrıca öyrənilməsinə ehtiyac var. Oxucuların mühakiməsinə verilən əsər elə bu zərurətdən də yaranmışdır.

AZƏRBAYCAN TÜRKƏSİNDƏ

1. *Azərbaycan Demokratik Respublikası (Məqalələr toplusu), Gənclik, Bakı, 1990*
2. *Azərbaycan sovet ədəbiyyatı, Maarif, Bakı, 1988*

3. *Azərbaycanın didərgin salınmış övladı şair Almas İldırım şerhlərilə. Bakı, 1990*

4. *Abdulla Abbas. Bilərəkdən unuduqlarımız, "Ədəbiyyat qəzeti", 14 iyun, 1991*

5. *Abutalıbov Ramiz. Bu sirr nə vaxt açılacaq? "Panorama", 13 may 1996*

6. *Abutalıbova N. Quliyev Q. İztirab etüdü, "Azərbaycan", 1987, N 12*

7. *Abdullayeva Zümrüd. Mühacirlik – zülmətdən qara, "Xalq qəzeti", 14-20 noyabr 1997*

8. *Ağayev Əhməd. Tərcümeyi-hali-acizənəm, RƏİ, arxiv 21, sax. vah. 403*

9. *Ağayev Əhmədbəy. N. Nərimanova məktub, "Kommunist" qəzeti, 19 iyun 1921*

10. *Ağaoğlu Əhmədbəy. Sərbəst insanlar ölkəsində, "Ədəbiyyat qəzeti", 12 iyun 1992*

11. *Ağaoğlu Əhmədbəy. Tanrı dağında Tanrı*

hüzurunda, "Ədəbiyyat qəzeti," 24 aprel 1992

12. Ağaoğlu Səməd. Manekenlər (hekayə), "Söz qəzeti, 1–15 aprel 1995

13. Anar. Qərbət mənim içimdə, "Ədəbiyyat qəzeti," 12 iyun 1992

14. Baykara Hüseyn. Azərbaycan istiqlal mübarizə tarixi, Azər nəşr, Bakı, 1992

15. Bayramlı Zəkulla. M. Ə. Rəsulzadə: "Azərbaycan şairi Nizami", "Azadlıq", 17-19 noyabr 1994

16. Bayramlı Ofelya. Ə. Hüseynzadənin "Qərbin iki dastanında türk" əsəri, "Ədəbiyyat qəzeti, 22 may 1998

17. Cabbarlı Nikpur. Sabir mühacirət ədəbiyyatşünaslığında, "Ədəbiyyat qəzeti," 30 may 1997

18. Cabbarlı Nikpur. Füzuli Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığında "M. Füzuli – 500" beynəlxalq elmi simpoziumunun materialları. Sabah, Bakı, 1997

19. Cabbarlı Nikpur. Mirzə Fətəli Axundzadə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığında, Azərbaycan EA xəbərləri, "Ədəbiyyat, dil, incəsənət" seriyası, 1998, N 1-2

20. Cabbarlı Nikpur. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığında klassik irs problemi, Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Bakı, 1998

21. Çəmənzəminli Y. V. Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan, Bakı, 1993

22. Çəmənzəminli Y. V. Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər, "Azərbaycan", 1989, N 9-10

23. Dağlı Abay. Füzuli, "Azərbaycan", 1998, N 11

24. Elçin. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Bakı, 1994

25. Əbülfəzqızı Təranə. İstiqlal yolunda (Cəfər Cabbarlı və Mirzə Bala Məmmədzadə), "Ədəbiyyat qəzeti," 30 may 1997

26. Əbülhəsənov Elşən. Əhməd Cəfəroğlunun ədəbiyyatşünaslıq irsi, Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya, Bakı, 1995
27. Ənsərli Mirzə. Gəncəli professor Əhməd Cəfəroğlu, Qartal, Bakı, 1996
28. Ələkbərli Nazif. Üç yarpaq, Gənclik, Bakı, 1998
29. Əliyev M. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, "Azərbaycan", 1989, N 10
30. Əliyev Mövsüm. Görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri, "İncəsənət" qəzeti, 8 iyun 1993
31. Əliyev Mövsüm. Abbasqulu bəy Kazımzadə, "İncəsənət" qəzeti, 14 oktyabr 1993
32. Əliyeva Aybəniz. Boğulmayan səs, "Azərbaycan", 22 fevral 1991
33. Fikrin karvanı. Yazıçı, Bakı, 1984
34. General Sadıqbəy Ağabəyzadənin Əlibəy Hüseynzadəyə məktubları, "İncəsənət"

qəzeti, may 1998

35. Hacıbəyli Ceyhun bəy. Qarabağın dialekt və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı), Ozan, Bakı, 1998
36. Həşimova Aygün. XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan mühacirəti, Bakı, 1992
37. Hüseynzadə Əlibəy. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar, Azərneşr, Bakı, 1996
38. Hüseynzadə Əlibəy. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir, Mütərcim, Bakı, 1997
39. Hüseynzadə Əlibəy. Qərbin iki dastanında türk, Bakı, Ağrıdağ nəşriyyatı, 1998
40. Hüseynoğlu Tofiq. "Ədəbiyyatla yaşayıram...", Azərneşr, Bakı, 1993
41. Hüseynov Şahnəzər. Əhməd bəy Ağaoğlunun dünyagörüşü, Azərneşr, Bakı, 1998
42. Hüseynova Törəxanım. Uzaq Qərbdə parlayan ulduz, "Söz" jurnalı, 1989, N 1-2

43. Hüseynova Törəxanım. *Fransa göylərində Şərq ulduzu*, "Ədəbiyyat qəzeti", 20 may 1992

44. Həsənova Şəlalə. "Azərbaycan yurd bilgisi" jurnalında ədəbiyyat məsələləri. *Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya*, Bakı, 1998

45. Həsənova Şəlalə. *Mühacirət irsimizdən səhifələr*, Maarif, Bakı, 1996

46. İbrahimli Xaləddin. *Azərbaycan siyasi mühacirəti*, Elm, Bakı, 1996

47. İldırım Almas. *Qara dastan*, "Azərbaycan" nəşriyyatı, Bakı, 1994

48. Kəngərli Məhəmməd. "... Nur içində yat-sın sevgili Məcidimiz...", "Ədəbiyyat qəzeti", 14 fevral 1992

49. Qasımzadə Qasım. *Mühacirət və müasir Azərbaycan ədəbiyyatının bəzi məsələləri*, "Ədəbiyyat qəzeti", 22 noyabr 1991

50. Qoca Hamlet. *Banin vəfat elədi*, "Ədəbiyyat qəzeti", 21 may 1993

51. Qoca Hamlet. *Fransızlar yurdum haqqında*, Bakı, 1990

52. Quliyev Vilayət. *Əhməd Cəfəroğlu*, "Ədəbiyyat qəzeti", 15 mart 1991

53. Quliyev Vilayət. *Ağaoğlular*, Ozan, Bakı, 1997

54. Qurban Teyyub. *Dönməzlik*, Şirvanəşr, Bakı, 1997

55. Qurbanov Şamil. *Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası*, Azərənəşr, Bakı, 1996

56. Qurbanov Şamil. *Yaxın və uzaq dünyamız*. Azərənəşr, Bakı, 1997

57. Mahmudova Kübra. *Abay Dağlı*, "Ədəbiyyat qəzeti", 29 avqust 1997.

58. Məmmədli Sabir. *Əlibəy Hüseynzadə və müsavətçilik məfkurəsinin yaranması*, Azərənəşr, Bakı, 1997

59. Məmmədzadə Mirzə Bala. *Milli Azərbaycan hərəkatı, Nicat nəşriyyatı, Bakı, 1992*
60. Məmmədzadə Mirzə Bala. *Dədə Qorqud, "Ədəbiyyat qəzeti", 10 yanvar 1997*
61. Məmmədov Kamran. *Yusif Vəzir Çəmən-zəminli, Azər-nəşr, Bakı, 1987*
62. Məhəmməd Əsəd bəy. *Volfqanq fon Vaysl. Allahu Əkbər. İslam dünyasının Əbdül Həmidən İbn Səuda qədər çöküşü və qal-xışı, Bakı, 1998*
63. Mirzəyev Rasim. *Əlibəy Hüseynzadənin ədəbi-tənqidi görüşləri. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya, Bakı, 1992*
64. Nəbiyev Bəkir. *Didərgin şair, Sabah, Bakı, 1995*
65. Nəsbzadə Nəsb. *Azərbaycanın siyasi mühacirəti, "Ədəbiyyat qəzeti", 7 fevral 1992*
66. Rəsulzadə M. Ə. *Azərbaycan cümhuriyyəti, Elm, Bakı, 1990*

67. Rəsulzadə M. Ə. *Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi, Gənclik, Bakı, 1991*

68. Rəsulzadə M. Ə. *Stalinlə ixtilal xatirələri, Elm, Bakı, 1991*

69. Rəsulzadə M. Ə. *Azərbaycan şairi Nizami, Azər-nəşr, Bakı, 1991*

70. Rəsulzadə M. Ə. *Qafqazya türkləri, "Azərbaycan", 1990, N 12, 1991, N 1*

71. Rəsulzadə M. Ə. *Panturanizm haqqında, "Azərbaycan", 1991, N 6*

72. Rəsulzadə M. Ə. *Əsərləri, I cild, Azər-nəşr, Bakı, 1992*

73. Rəsulzadə M. Ə. *Bolşeviklərin Şərqi siyasəti, Sabah, Bakı, 1994*

74. Rəsulzadə M. Ə. *Azərbaycan davası, Ay-ulduz, Bakı, 1998*

75. Rüstəmovə Azadə. *"Azərbaycan şairi Nizami" əsəri, "Həyat", 19 may 1992*

76. Səid Qurban. Əli və Nino, Yazıçı, Bakı, 1993

77. Sultanlı Vaqif. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ədəbi dünyası, BDU nəşri, Bakı, 1993

78. Sultanlı Vaqif. Ağır yolun yolçusu, portret-monoqrafiya, Azərənəşr, Bakı, 1996

79. Sultanlı Vaqif. Azadlığın üfüqləri, Şirvanəşr, Bakı, 1997

80. Sultanlı Vaqif. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyatı və ədəbi fəaliyyəti, Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya, Bakı, 1997

81. Şəkili İsfəndiyar. Ənsərli Mirzə. Mühacirət tarixindən yarpaqlar, Qartal, Bakı, 1997

82. Tahirov Abid. Ceyhun Hacıbəylinin yaradıcılıq yolu. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya, Bakı, 1998

83. Talıbzadə Kamal. Tənqid və tənqidçilər, Yazıçı, Bakı, 1989

84. Təkinər Süleyman. Sovet Azərbaycanında tənqidlərə hədəf olan bəzi şərlər üzərində araşdırmalar, "Ədəbiyyat qəzeti", 3 aprel 1992

85. Ümmülbanu (Banin). Qafqaz günləri, Yazıçı, Bakı, 1992

86. Ümmülbanu (Banin). İvan Buninin son höcəti, "Azərbaycan", 1987, N 12

87. Ümmülbanu (Banin). Paris günləri (romandan parça), "Araz" dərgisi, 1997, N 1 (2)

88. Vəliyev Kamil. "Əlvida, ey gözəl Bakı, əlvida...", "Açıq söz" jurnalı, 1990, N 1

89. Yaqublu Nəsiman. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Gənclik, Bakı, 1991

90. Zaman Şamil. "Qafqaz günləri", "Ədəbiyyat qəzeti", 21 may 1993

91. Zamanov Abbas. Bir mühacir şairin taleyi, "Ədəbiyyat və incəsənət", 4 may 1990

92. Zeynalöglü Cahangir. Müxtəsər Azərbaycan tarixi (elmi-publisistik və tarixi kitab), Bakı, 1992

TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNDƏ

93. Ağaoğlu Ahmet. İngiltərə və Hindistan, İstanbul, 1929

94. Ağaoğlu Ahmet. Serbest insanlar ülkesinde, İstanbul, 1930

95. Ağaoğlu Ahmet. Ben neyim, İstanbul, 1939

96. Ağaoğlu Ahmet. İhtilalı, inkilapımı; Ankara, 1942

97. Ağaoğlu Ahmet. Serbest firka hatıraları, İstanbul, 1950

98. Ağaoğlu Ahmet. Könülsüz olmaz, II baskı, İstanbul, 1943

99. Ağaoğlu Ahmet. Üç medeniyet, İstanbul, 1927

100. Ağaoğlu Ahmet. Dövlət və ferd, İstanbul, 1936

101. Ağaoğlu Ahmet. Türk teşkilatı-esasiyesi, Ankara, 1925-1929

102. Ağaoğlu Ahmet. Türk hükuk tarihi, İstanbul, 1931-1933

103. Ağaoğlu Ahmet. İran ve inkilapı, Ankara, 1941-1942

104. Ağaoğlu Ahmet. Rus edebiyatının ümumi seciyeleri, "Yeni Mecmua" (İstanbul), 1917, N 1-15

105. Ağaoğlu Samet. Babamdan Hatıralar, Ankara, 1940

106. Ağaoğlu Samet. Babamın Arkadaşları, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1938

107. Ağaoğlu Samet. Aşına Yüzler. Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul, 1965

108. Ağaoğlu Samet. *Katırın ölümü (Hikayeler)*, İstanbul, 1965

109. Ağaoğlu Samet. *Örgetmen Gafur*. İstanbul, 1953

110. Ağaoğlu Samet. *Marmarada bir ada*, İstanbul, 1967

111. Ağaoğlu Süreyya. *Bir ömür böyle geçti (Sessiz Gemiyi beklerken)*, İstanbul, 1973

112. Aküzüm Feyzi. *M. Emin Resulzadeye göre Çeşitli cepheleriyle Azerbaycan istiklal mücadelesi*, Ankara, 1977

113. Altunbay Mehmet. *Hürriyete uçan türk*, Ankara, 1989

114. Avşarlı M. *Azeri edebiyatında milli ve vatani mekteb, "İslam-Türk Ansiklopedisi mecmuası" (İstanbul)*, 1942, N 21-30

115. Bayat Ali Haydar. *Azerbaycanın Yigit Evladı Ali bey Hüseyinzade ve Türkiyede Yayınladığı eserleri*, İstanbul, 1992

116. Baycan Alazan. *Gönül sazından*. Ankara, 1983

117. Baycan Alazan. *Dağ Çiçekleri*, Ankara, 1987

118. Baykara Hüseyin. *1905 ve 1917 Rus İnkilabları Arasında Azerbaycanda Basın, "Türk kültürü", c. II, sayı 21*, 1964

119. Baykara Hüseyin. *Azerbaycanda Yenileşme Hareketleri, XIX yüzyıl*, Ankara, 1966

120. Baykara Hüseyin. *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul, 1975

121. Caferoğlu Ahmet. *Mirza Şefi hakkında notlar, "Türkiyat Mecmuası" (İstanbul)*, II, 1928, s. 261-270

122. Caferoğlu Ahmet. *XIX asır Azeri şairi Siraci, "Azerbaycan Yurt Bilgisi", I*, 1932

123. Caferoğlu Ahmet. *Azerbaycan edebiyatında istiklal mücadelesi, "AYB", II*, 1932

124. Caferoğlu Ahmet. *Mirza Fethali Ahund-*

zade, "AYB", II, 1933, s. 436-443

125. Caferoğlu Ahmet. XYII asır Azeri şairi Melikbey Avçı, "AYB", III, 1933

✓ 126. Caferoğlu Ahmet. Mirza Fethali Ahundzade hakkında bir vesika, "AYB", III, 1934, s. 41-45

✓ 127. Caferoğlu Ahmet. XIX asır büyük Azeri reformatörü Mirza Fethali Ahundzade, "Annali del R. Istituto Orientale di Napoli". (Roma), 1940, s. 69-85

128. Caferoğlu Ahmet. Azerbaycan dil ve edebiyatının dönüm noktaları, Ankara, 1953

129. Caferoğlu Ahmet. Azeri halk edebiyatında "Kaçak Nebi" destanı, "Azeri Türk", 13 (1928), s. 3-5, 14 (1928), s. 9-10, 17 (1928), s. 7-9

130. Caferoğlu Ahmet. XYI asır Azeri saz şairlerinden Tufarqanlı Abbas, "AYB", I, 1932, s. 97-103

131. Caferoğlu Ahmet. Azeri halk edebiya-

tında "Aşık Garip" destanı, "AYB", III, N 31/32, s. 246-256

132. Caferoğlu Ahmet. Terekeme ağızile hudutboyu saz şairlerimizden Kurbanı ve şiirleri, TDED, III, İstanbul, 1948, N 1-2, s. 87-106

133. Caferoğlu Ahmet. Hudutboyu saz şairlerinden Dede Kasım, "Azerbaycan", II, Ankara, 1953, N 3 (15), s. 6-8

134. Caferoğlu Ahmet. Modern Azerbaycan edebiyatına toplu bir bakış, "AYB", IY, N 37, 1954, s. 40-48

135. Caferoğlu Ahmet. Azeri edebiyatında spekulyasyaçılık, "Mücahid", YI, 1961, N 37-38, s. 8-11

136. Caferoğlu Ahmet. Şair Şehriyar, TKA, 1964 (Ankara), sayı 1, s. 133-141

137. Caferoğlu Ahmet. Azerbaycan, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1940

138. Caferoğlu Ahmet. Azerbaycan Edebiyatı, "Türk Dünyası El kitabı", Türk kültürünü

Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1976

139. **Caferoğlu Ahmet. Bilinmeyen Tarafları ile Ustad Fuad Köprülü, "Türk kültürü", c. IY, sayı 47, 1966**

140. **Caferoğlu Ahmet. Sovetler Birliyi tür-koloji araştırmalarında rus kültür üstünlüyü davası, "Dergi" (Sovetler Birliyini Öyrenme İnstitutu), Münxen, sayı 66, 1971**

141. **Dağlı Abay. Füzuli, İstanbul, 1968**

142. **Dağlı Abay. Sakariya Çetesi, Adapazarı, 1969**

143. **Hacıbeyli C. Ahmet Cevat faciesi, "Azerbaycan" (Münxen), 1952, N 4**

144. **Hüseyinzade Ali (Turan). Ömer Hayyam, "Ramazan Bahçesi», Vatan Kütüphanesi, İstanbul, 1308, s. 9-23**

145. **Hüseyinzade Ali (Turan). Semada Mukaddeme, "İctihad", 1327, sayı 24**

146. **Hüseyinzade Ali (Turan). Yurt kayğusu, "Türk Yurdu", c. III, sayı 1, 1329/1911**

147. **Hüseyinzade Ali (Turan). Arslan Ağzı, "Canakkale" (Yeni Mecmuanın Fevkalade Nushası), 5/18 Mart 1331/1915**

148. **Hüseyinzade Ali (Turan). Azerbaycan-da Düşündüklerim, "Hilali-Ahmer", 24 Temmuz 1918**

149. **Hüseyinzade Ali (Turan). Kelebek, "İctihat", sayı 151, 1923**

150. **Hüseyinzade Ali (Turan). İnzicablarım, "İctihat", sayı 152, 1923**

151. **Hüseyinzade Ali (Turan). Kefalet, yahud Vefakar Dostlar, Kütüphaneyi Füyüzat, Kader Matbaasi, İstanbul, 1923**

152. **Hüseyinzade Ali (Turan). Garbin iki Destanında Türk, Üçüncü Enternasyonal Matbaasi, Baku, 1926**

153. **Hüseyinzade Ali (Turan). "Faust" ("Faust" faciasından ithaf ve Mukaddemeler), Ha-**

mit Matbaası, İstanbul, 1932

154. Hüseyinzade Ali (Turan). Abdullah Cevdet "İctihat", sayı 358, 1932

155. Hüseyinzade Ali (Turan). Turuvanın Son Gecesi, "Yeni Adam", sayı 135-136, 1936

156. Hüseyinzade Ali (Turan). Bahcemin Ağaçları, "Tip dünyası", c. IX, sayı 11 (103), 1936

157. Hüseyinzade Ali (Turan). Bahcemin Çiçekleri, "Poliklinik", c. IY, sayı 5 (41), 1936

158. Hüseyinzade Ali (Turan). Tip Dünyasına, "Tip Dünyası", c. X, sayı 5 (109), 1937

159. Hüseyinzade Ali (Turan). Ondan önce ve sonra, "Tip Dünyası", c. XI, sayı 12 (128), 1938

160. Hüseyinzade Ali (Turan). İttihat ve Terakki nasıl kuruldu? "Tan" gazetesi, 4-7 mart 1938

161. Hüseyinzade Ali (Turan). Onun vefat tarihi, "Tip Dünyası", c. X, sayı 1 (129), 1939

162. Hüseyinzade Ali (Turan). Zelzele Dolayısıyla: Afet karşısında Şair, Alim ve Gençlik, "Tan" gazetesi, 15 Ocak 1940

163. Karaca Ahmet. Mehmet Emin Resulzadeye göre Genceli Nizami ve türklük, "Azerbaycan", sayı 279, 1991

164. Mehmetzade Mirza Bala. Azerbaycan Misaki Millisi, İstanbul, 1925

165. Mehmetzade Mirza Bala. Ermeniler ve İran, İstanbul, 1926

166. Mehmetzade Mirza Bala. Milli Azerbaycan hareketi, Berlin, 1938

167. Mehmetzade Mirza Bala. Azerbaycan tarihinde türk Albanya, Ankara, 1951

168. Mehmetzade Mirza Bala. S. Önal. Azerbaycan mühacirlik matbuatının altmış sekiz yıllığı, "Azerbaycan" (Ankara), N 282, 1991

169. Mehmetzade Mirza Bala. Azərbaycan mühacireti matbuatının 30 yillığı, "Azərbaycan" (Ankara), N 7 (19), 1953

170. Mehmetzade Mirza Bala. Azərbaycan mühacireti, "Bildiriş" (İstanbul), 20.08.1931, 03.09.1931

171. Mehmetzade Mirza Bala. Milli dil ve milli kültür, "Kurtuluş", N 3, 1935

172. Mehmetzade Mirza Bala. Cafer Cabbarlı, "Kurtuluş", N 39, 1938

173. Mehmetzade Mirza Bala. Mirza Alekber Sabir, "Kurtuluş", N 23, 1936

174. Mehmetzade Mirza Bala. Babek ve Afşin, "Kurtuluş", N 19, 1936

175. Mehmetzade Mirza Bala. Sovyet dil siyasetinin bu günkü safhası, "Kurtuluş", N 33-34, 1937

176. Mehmetzade Mirza Bala. Dede Korkut, "Kafkazy", N 8, 1952

177. Mehmetzade Mirza Bala. Dilimizde Sovyetizm, "Kurtuluş", 1937, N 27

178. Mehmetzade Mirza Bala. "Kel Niyet" in ölümü, "Kurtuluş", 1937, N 28

179. Mehmetzade Mirza Bala. "Azərbaycan dilinin orfografiyası", "Kurtuluş", 1937, N 35

180. Mehmetzade Mirza Bala. Trotskizm ve Pantürkizm (Ali Nazimin zevalı münasebeti-le), "Kurtuluş", 1936, N 24

181. Mehmetzade Mirza Bala. Azeri türk edebiyatının düneni ve bugünü, "Yeni Kafkazy" (İstanbul), N 20, 21, 22, 1924

182. Münşi Hilal. Azərbaycan Cumhuriyeti, Berlin, 1930

183. Naki Şehzamanlı. Biz ve onlar, Milli mecmua matbaası, 1934

184. Naki Keykurun. Dertleşme, İstanbul, 1963

185. Naki Keykurun. *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Hatıraları*, İstanbul, 1964

186. Refik Selim. *Son devir Azeri edebiyatı*, "Azerbaycan yurt bilgisi", (İstanbul), 1932, sayı 1

187. Resulzade M. E. *Azerbaycan Cümhuriyeti*, İstanbul, 1922

188. Resulzade M. E. *Asrimizin Siyavuşu*, İstanbul, 1923

189. Resulzade M. E. *İstiklal mefkuresi ve Gençlik*, İstanbul, 1925

190. Resulzade M. E. *Şefibeyçilik. Bozgüncü Şefi beyin neşriyat ve inşaatı dolayısıyla efkari-ümmüniyeti tenvir*, İstanbul, 1934

191. Resulzade M. E. *Azerbaycan Kültür Geleneği*, Ankara, 1949

192. Resulzade M. E. *Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı*, Berlin, 1936; Ankara, 1951

193. Resulzade M. E. *Azerbaycan Şairi Nizami*, Ankara, 1951

194. Resulzade M. E. *İran türkleri*, İstanbul, 1993

195. Resulzade M. E. *Kafkazya türkleri*, İstanbul, 1993.

196. Resulzade M. E. *Milli tesanüd*, Ankara, 1984

197. Resulzade M. E. *Edebi bir hadise*, "Azerbaycan" (Ankara), 1955, sayı 40-43

198. Resulzade M. E. *Şekilce de, muhtevaca da ruslaşdırılma*, "Azerbaijan" (Ankara), 1952, yıl, sayı 5

199. Resulzade M. E. *Büyük kompozitör Hacıbeyli Üzeyir*, "Azerbaycan", sayı 8, kısım, 1952

200. Resulzade M. E. *Ricalı-Azerbaycan der asrı-meşrutiyet*, "Azerbaycan", yıl 4, sayı 34-35, ocak-şubat, 1955

201. *Resulzade M. E. (M. Emin). Milli yazıçı Ayaz İshaki, "Kurtuluş", Mart-Nisan, 1927, N 29-30*

202. *Resulzade M. E. Vezirli Necef bey, "Birleşik Kafkazy", sayı 15, Ekim, 1952*

203. *Resulzade M. E. Mirza Fethali Ahundzade, "Azerbaycan", yıl, 4, sayı 34-35, 1955*

204. *Resulzade M. E. Dede-Korkut destanları, "Azerbaycan", yıl 4, sayı 6, 1952*

205. *Resulzade M. E. İlim ve siyaset, "İstiklal", 1 Ekim 1933*

206. *Resulzade M. E. Ortaklı bir yıldönümü, "İstiklal", 13 Nisan 1933, N 32*

207. *Resulzade M. E. Milli birlik, "Azerbaycan", sayı 7, Ekim, 1952*

208. *Resulzade M. E. Mayıs duyguları, "Azerbaycan", mart, 1955*

209. *Rüstembeyli Ş. Yıkılan Putlar, İstanbul, 1933*

210. *Rüstembeyli Ş. M. E. Resulzadenin feci sükutu, İstanbul, 1935*

211. *Şimşir Sebahattin. Mehmet Emin Resulzadenin Türkiyedeki Hayatı, Faaliyetleri ve Düşünceleri, Ankara, 1995*

212. *Şakir M. Aşık Kurbanının üç manzumesi, "AYB" (İstanbul), 1932, N 4-5*

213. *Şakir M. Füzuli hakkında bazı yeni malumat, "AYB" (İstanbul), 1932, N 6-7*

214. *Şakir M. Azeri şairi Nesimi namına muhayyat basılmamış parçalar, "AYB" (İstanbul), 1932, N 11-12*

215. *Tekiner S. Sovet Azerbaycanında tanıklara hedef olan bazı şiirler üzerinde araştırmalar, "Dergi" (Münxen), 1959, N 17*

216. *Tekiner S. Azerbaycanda fikir hareketleri, "Kafkazy" (Münxen), 1952, N 11-12*

217. *Türkekul Mustafa Hakkı. Azerbaycan türk şairi Hüseyin Cavid, Bürhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul, 1963*

218. *Vezirov Yusuf. Azərbaycan edebiyatına bir nazar, İstanbul, 1921.*

119. *Yaycılı Kerim. Vatani ve milli şiirler, Ankara, 1962*

220. *Yıldırım Elmas. Boğulmayan bir ses, İstanbul, 1936*

221. *Yıldırım Elmas. Bakü Hatıraları, "Kurtuluş", 1936, N 18*

222. *Yıldırım Elmas. Seçilmiş Şiirleri, Ankara, 1953*

223. *Yıldırım Elmas. İgidlere sesleniş, Ankara, 1990.*

224. *Yurtsever A. Vahap. Mirza Fethali Ahuntzadenin Hayatı ve Eserleri, Ankara, 1950*

225. *Yurtsever A. Vahap. Azərbaycan Dram Edebiyatı, Ankara, 1951*

226. *Yurtsever A. Vahap. Sabirin Azərbaycan Edebiyatındaki yeri, Ankara, 1951*

227. *Yurtsever A. Vahap. Azərbaycan Şairlerinden Vakıf ve Vedadinin Yaratıcılığı, Ankara, 1952*

228. *Yurtsever A. Vahap. Abbaskulu Ağa, "Azərbaycan" (Ankara), yıl 2, sayı 3, 1953*

229. *Yurtsever A. Vahap. 19-cu asr Azərbaycanındaki modern ve realist edebi cereyanlar, "Azərbaycan" (Ankara), sayı 2 (14), 1953*

230. *Yurtsever A. Vahap. Şah İsmayıl Hətai, "Azərbaycan" (Ankara), sayı 12 (24), 1954*

231. *Yurtsever A. Vahap. Azərbaycan dram ediplerindən Cafer Cabbarlı, "Azərbaycan" (Ankara), N 4, 1952*

TATAR TÜRKCƏSİNDƏ

232. *İbrahimov Qalimjan. Kara tаяklar, яки ак ədəbiytlar, Moskva, 1924*

RUS DİLİNDƏ

233. *Караяев А.М. Азербайджанская эмиг-*

рация 1920-1930 г. г. (Культурологический аспект деятельности), Дисс. на соис. уч. ст. канд. философских наук, Москва, 1991

234. Гордлевский В. А. Избранные сочинения, в 4-х томах, II т, Изд-во восточной литературы, Москва, 1961

235. Гусейнбейли А. Эмигранты, Баку, 1994

236. Гусейнова Т. Художественно-документальный, мемуарный жанр в творчестве Ум-иль-Банин, *Gənc ədəbiyyatşünasların respublikə konfransının materialları*, Bakı, 1994

237. Гусейнова Т. Запад и Восток в творчестве Банин, "Сən sözdür, əgər bilir-sə insan" (məqalələr məcmuəsi), Bakı, 1997

238. Письмо товарища Сталина по поводу реакционной брошюры Мамед Эмин Расулзаде, СПИИМДА, фонд 456, с. 14, с. в. 96 а

239. Расулзаде М. Э. О пантуранизме, Париж, 1930.

240. Расулзаде М. Э. Воспоминания о И. В. Сталине, "Восточный экспресс", 1993. № 1-2

241. Расулзаде М. Э. Сиявуш нашего времени, «Хазар», 1990, № 1

242. Соколов А. Г. Судьбы русской литературной эмиграции 1920-х годов, Изд-во Московского университета, Москва, 1991

243. Топчибашев Али Марданбек. Письма из Парижа, Азернешир, Баку, 1998

AVROPA DİLLƏRİNDƏ

244. Banine. Nami, Éditions Gallimard, Paris, 1943

245. Banine. Jours Caucasiens, Paris, 1945

246. Banine. *Jours Parisiens*, Éditions Julliard, Paris, 1947

247. Banine. *Rencontres avec Ernst Jünger*, Éditions Julliard, Paris, 1950

248. Banine. *J'ai choisi l'opium*, E'ditions Stock, Paris, 1959

249. Banine. *Après*, E'ditions Stok, Paris, 1961

250. Banine. *La France étrangère*, E'ditions S. O. S., Paris, 1968

251. Banine. *L'appel de la dernière chance*, E'ditions S. O. S., Paris, 1971

252. Banine. *Portrait d'Ernst Jünger*, E'ditions de la Table Ronde, Paris, 1971

253. Banine. *Ernst Jünger aux faces multiples*, E'ditions l'Age d'Homme, Paris, 1989

254. Banine. *Ce que Marie m'a raconté*, E'ditions de Daguet, Paris, 1991

255. Caferoglu Ahmet. *Der Moderne Azerbaidshanische Literatur: Handbuch der Orientalistik, fünfter band, Alteitik, ekster abchnitt Turkologie* (Leiden), Köln, 1963, s. 418-426

256. Caferoglu Ahmet. *Die Azerbaidshaniische Literatur*, "Philological Turcica Fundamenta", II Wiesbaden, 1965, s. 635-699

257. Hadjibeyli Djeyhoun. *Un historien Azerbaidjanien du debut du XYIII siecle: Abbas Kouli Agha Bakikhanoff*, "Journal Asiatique", 1925, s. 149-157

258. Münschi Hilal. *Die Republik Azerbeidshan*, Berlin, 1930

259. Resulzade M. E. *L'Azerbaidjan en lutte pour l'indépendance*, Paris, 1930

260. Resulzade M. E. *Azerbaidjan*, Paris, 1936

261. Resulzade M. E. *Azerbajdzan w walce o niepodleglose*, Warszawa, 1938

262. Resulzade M. E. *Das Problem Azer-*

baidshan, Berlin, 1938

263. Said Kurban. Ali und Nino, Wien, 1937

M Ə T B U A T

264. "Azerbaycan" (Ankara)

265. "Azerbaycan" (Münxen)

266. "Azerbaycan Yurt Bilgisi" (İstanbul)

267. "Azeri Türk" (İstanbul)

268. "Bildiriş" (İstanbul)

269. "Birleşik Kafkasya" (Paris)

270. "Dergi" (Münxen)

271. "İstiklal" (Berlin)

272. "Кавказ" (Paris)

273. "Kafkasya" (Münxen)

274. "Kafkas almanacı" (İstanbul)

275. "Kurtuluş" (Berlin)

276. "Mücahid" (Ankara)

277. "Müsavat bülteni" (İstanbul)

278. "Odlu Yurt" (İstanbul)

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

◦AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATINA YENİ BAXIŞ (<i>Kamil Vəli NƏRİMANOĞLU</i>)	3
◦BİR NEÇƏ SÖZ	6
◦MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATININ MƏRHƏLƏLƏRİ	9
◦POEZİYA	16
NƏSR VƏ DRAMATURGİYA	36
◦ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ, TƏNQİD, PUBLİSİSTİKA	57
◦NƏTİCƏ	118
◦ƏDƏBİYYAT	122

KİTAB "ŞİRVANNƏŞR"İN
MƏTBƏƏSİNDƏ
ÇAP OLUNUB.

Vaqif Sultanlı
(Verdiyev Vaqif Soltan ođlu)
Azərbaycan mőhacirət ədəbiyyatı
(dərs vəsaiti)
Bakı – Şirvanəşr – 1998

Kompüterdə yığdı **H. Mahmudova**

Yığılmađa verilib **12.11.1998.**
Çapa imzalanıb **17.11.1998.**
Formatı **60x84 1/16.**
Sayı **1000.**

AR 1998
978

